

SENECA'S PHAEDRA,

MET INLEIDING EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. J. VAN WAGENINGEN,
HOOGLEERAAR AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN.

I

P. NOORDHOFF — 1918 — GRONINGEN.

VOORREDE.

Onder Seneca's treurspelen is de Phaedra zeker wel een van de beste, en ongetwijfeld het stuk, dat den meesten invloed op de nieuwere literatuur heeft uitgeoefend. Daarom heb ik deze tragedie met Nederlandsche aahteekeningen en een in het Nederlandsch geschreven inleiding voorzien, opdat niet slechts klassieke philologen, maar ook studenten in een der moderne talen van deze uitgave gebruik zouden kunnen maken. Bovendien acht ik het geenszins uitgesloten, dat de Phaedra ook in de hoogste klasse van het gymnasium gelezen wordt. De tekst is die van Richter (Teubner), waarvan ik slechts een enkele maal ben afgeweken. Op dit deeltje zal ik nog een tweede laten volgen, dat een Nederlandsche vertaling van de Phaedra bevatten zal.

J. v. W.

INLEIDING.

I. DE MYTHE VAN HIPPOLYTUS EN PHAEDRA.

Omtrent de mythe van Hippolytus en Phaedra zijn wij buitengewoon goed ingelicht, omdat Pausanias in zijn beschrijving van Griekenland (2de eeuw n. Chr.) deze op meer dan één plaats van zijn werk met een zekere voorliefde behandelt. Hij is dan ook van meening, dat niet alleen de Grieken, maar ook de barbaren, die Grieksch geleerd hebben, van „Phaedra's liefde en de drieste daad harer voedster om haar te helpen" [1]) gehoord zullen hebben. De mythe speelt te Troezen, een stad in de Peloponnesus op het vulcanisch schiereiland Methana tegenover den Atheenschen burcht gelegen, een kleine zelfstandige stad, die met Athene door oude betrekkingen op grond van gemeenschappelijke afstamming verbonden was [2]). Immers volgens de heerschende overlevering was Theseus, de heros van Athene, de zoon van de Troezenische koningsdochter Aethra, terwijl zijn vader Poseidon, naast wien hij te Athene ook een aardschen vader Aegeus had, op beide plaatsen gelijkelijk vereerd werd. Te Troezen bezat Theseus' zoon, Hippolytus, een tempel en een grafteeken. Daar werd hij èn als god èn als heros vereerd [3]), (in Athene heeft hij het nooit tot een werkelijken cultus gebracht), daar bestond de overlevering, dat hij, vervloekt door zijn vader, die hem schuldig waande aan verkrachting van zijn stiefmoeder, jammerlijk was omgekomen door het monster, dat Poseidon op hem afzond. Pausanias beschrijft in zijn eerste boek de ligging van Hippolytus' graf in de nabijheid van de heiligdommen van Aesculapius en Themis en laat daarop een verhaal volgen, dat met eenige kleine afwijkingen ook bij Diodorus [4]) en in de hypothesis van Euripides' Hippolytus voorkomt en in hoofdtrekken aldus luidt: toen Theseus, koning van Athene, van plan was met Phaedra, de dochter van Creta's koning Minos te huwen, wilde hij niet, dat, als er uit dit huwelijk kinderen zouden voortkomen, zijn voorzoon Hippolytus, gesproten

[1]) Paus. I 22, 1: δῆλα δέ, καὶ ὅστις βαρβάρων γλῶσσαν ἔμαθεν Ἑλλήνων, ὅ τε ἔρως τῆς Φαίδρας καὶ τῆς τροφοῦ τὸ ἐς τὴν διακονίαν τόλμημα (Eur. Hipp. 663).

[2]) von Wilamowitz, Gr. Trag. I p. 88.

[3]) Paus. I 22, 1—3.

[4]) Diod. IV 62; Schwartz, Erechtheus et Theseus (diss. Leiden 1917) p. 80 sqq.

uit de Amazone Antiope, met zijn halfbroers over de troonsopvolging in conflict zou komen, en daarom zond hij Hippolytus naar Troezen, om daar door zijn overgrootvader opgevoed te worden en dezen later op te volgen. Maar na eenigen tijd kwam Theseus zelf ook te Troezen, om zich te laten reinigen van de bloedschuld, die hij op zich geladen had door het dooden van zijn oom Pallas [1]) en diens zonen, die tegen hem opgestaan waren. Op die reis vergezelde hem zijn vrouw Phaedra, die toen voor het eerst haar stiefzoon Hippolytus aanschouwde en op hem verliefd werd [2]). Nog in later dagen toonde men in Troezen een myrteboom met doorboorde bladeren, die aan de liefde van Phaedra voor Hippolytus herinnerde. Immers die boom stond bij den tempel van *Ἀφροδίτη Κατασκοπία*, van waar men een uitzicht had op de renbaan, waarin Hippolytus gewoon was zijn paarden af te rijden. Daar placht Phaedra den jongen man te bespieden en in haar zenuwachtige onrust over haar niet beantwoorde liefde met een haarnaald in de myrtebladeren te prikken, welke ten eeuwigen dage de sporen daarvan behielden. Daar wees men ook het graf van Phaedra, op korten afstand van Hippolytus' gedenkteeken gelegen [3]). Bovendien toonden de Troezeniers Pausanias een t e m p e l van Hippolytus, die door Diomedes heette gesticht te zijn en in dezelfde gewijde ruimte, maar in een ander gedeelte dan de renbaan en het grafteeken gelegen was. Aan het hoofd van dien tempel stond een priester, die voor zijn leven gekozen werd en jaarlijks offers moest brengen aan den god. Doch bovendien bestond er nog een andere gewoonte, die ook door Euripides in zijn Hippolytus vermeld wordt [4]). Ieder meisje te Troezen sneed den dag vóór haar huwelijk zich een haarlok af en wijdde dien in den tempel aan Theseus' zoon. Haar vriendinnen zongen daarbij een lied, waarin zij den onschuldigen dood van Hippolytus beweenden en ook de liefde van Phaedra niet onvermeld lieten [5]).

[1]) Van dezen Pallas stamt de „Aricie" af, die door Racine in zijn treurspel Phèdre is ingevoerd. Den naam ontleende hij aan Verg. Aen. VII 776, waar *mater Aricia* evenwel niet de moeder van Virbius en de vrouw van Hippolytus aanduidt, maar een plaatsnaam is, vgl. p. XXIV.

[2]) Anders Eur. Hipp. 24—33 en Diod. IV 62, 2, die Hippolytus naar Athene laten komen, om daar in de mysteriën van Eleusis ingewijd te worden. Bij die gelegenheid zou de liefde van Phaedra ontwaakt zijn, die na het vertrek van haar stiefzoon bij de acropolis een tempel aan Aphrodite wijdde, van waar men een uitzicht had op Troezen (Ἀφροδίτῃ ἐφ' Ἱππολύτῳ of Ἱππολύτειον Schol. Od. XI, 321). Eerst daarna kwam zij met haar man in Troezen.

[3]) Paus. II, 32, 3—4.

[4]) Eur. Hipp. 1423—1430.

[5]) Dat dit laatste gedeelte een „novelle" is, die eerst later aan de lijdensgeschiedenis en den ondergang van Hippolytus toegevoegd werd, zooals v. Wilamowitz l.l. p. 96 beweert, volgt geenszins uit de plaats van Euripides.

Zoo moet ongeveer de mythe geluid hebben, die Sophocles en Euripides vonden (5de eeuw vóór Chr.), toen zij besloten Phaedra's liefde voor Hippolytus en den ondergang van den onschuldigen jongen man tot onderwerp van een hunner treurspelen te maken [1]).

II. DE BEIDE HIPPOLYTI VAN EURIPIDES.

Terwijl Sophocles' Phaedra verloren is gegaan [2]), bezitten wij nog den Hippolytus van Euripides in zijn t w e e d e bewerking. De e e r s t e kunnen wij met groote waarschijnlijkheid uit Seneca's Phaedra, de vierde heroide van Ovidius en enkele fragmenten van het Grieksche stuk zelf [3]) in hoofdtrekken reconstrueeren. Mogen wij den biograaf [4]) van Euripides gelooven, dan was de dichter ongelukkig getrouwd met een zekere Choerile, de dochter van Mnesilochus, wier ongebonden levenswijze voor hem een aanleiding zou geweest zijn dit drama te schrijven, om daarin de onbeschaamdheid der vrouwen aan de kaak te stellen. Deze anecdote past geheel en al bij den inhoud van den e e r s t e n Hippolytus, waarin Phaedra z e l v e z o n d e r t u s s c h e n k o m s t v a n h a a r v o e d s t e r haar liefde aan Hippolytus openbaarde, zoodat deze zich uit schaamte het hoofd omhulde (vandaar de titel *ὁ καλυπτόμενος Ἱππόλυτος*). Het stuk verwekte door het hartstochtelijk optreden van Phaedra zulk een ergenis bij het Atheensche publiek, dat het viel. In 428 v. Chr. liet Euripides zijn t w e e d e n Hippolytus, den *Ἱππόλυτος στεφανίας* of *στεφανηφόρος* [5]) opvoeren, waarmee hij, in wedstrijd met de dichters Iophon en Ion, den eersten prijs behaalde. Nu was het „onvoegzame en laakbare" [6]) van den eersten Hippolytus geheel weggenomen, zegt de biograaf, die het stuk onder de beste van Euripides stelt. De geschiedenis van deze omwerking is zeer leerzaam voor onze kennis van de toenmalige zeden en den smaak van het Atheensche publiek. Mogen wij afgaan op Seneca's navolging, die zich met enkele wijzigingen bij H. I aansluit, dan was de e e r s t e Hippolytus een stuk van groote passie van het begin tot het einde. Daarentegen geeft de t w e e d e ons meer de lijdende Phaedra te zien, die eerder medelijden wekt dan ons verbaast door haar hartstocht en overmoed [7]). Het was dus niet

[1]) Pauly—Wissowa R. E. VIII p. 1865.

[2]) Vgl. Leo, Senecae trag. I p. 174.

[3]) Nauck trag. graec. fr. p. 300 (491).

[4]) Nauck ibid.: *λέγουσι δ' αὐτὸν γήμαντα τὴν Μνησιλόχου θυγατέρα Χοιρίλην καὶ νοήσαντα τὴν ἀκολασίαν αὐτῆς γράψαι δρᾶμα τὸν πρότερον Ἱππόλυτον, ἐν ᾧ τὴν ἀναισχυντίαν θριαμβεύει τῶν γυναικῶν.* Ar. Ran. 1043.

[5]) Waarschijnlijk zoo geheeten, omdat H. bekranst in het eerste bedrijf optrad.

[6]) *τὸ γὰρ ἀπρεπὲς καὶ κατηγορίας ἄξιον ἐν τούτῳ τῷ δράματι* (hypothesis).

[7]) Met Leo meen ik dat Sen. Ph. 360—403 niet tot den Hippolytus I behooren, maar een omwerking zijn van de eerste scène in H. II, vgl. p. XIV.

verkeerd van Seneca gezien, dat hij het meest dramatische stuk koos, om voor het Romeinsche publiek te bewerken, daar dit door de hartstochtelijke persoonlijkheid van Phaedra en haar onbeschroomd optreden tegenover Hippolytus grooteren indruk op lezers en toeschouwers van zijn tijd moest maken.

De punten van verschil tusschen de beide Hippolyti zijn niet alle van hetzelfde belang. Van minder gewicht is de reden, die voor de afwezigheid van Theseus in de eerste helft van het treurspel wordt opgegeven. In H. I is hij afwezig wegens zijn afdaling ter helle [1]), waarbij hij zijn vriend Pirithous behulpzaam is in het schaken van Pluto's gemalin. Pirithous moet dit stoute waagstuk met een eeuwigdurend verblijf in den Hades bekoopen, Theseus wordt door Hercules uit de onderwereld gered. Phaedra bevindt zich onderwijl met Hippolytus te Athene, waar het stuk speelt. Waarschijnlijk is de stiefzoon daar gekomen, om tijdens de afwezigheid van zijn vader de regeering waar te nemen, maar de dichter duidt de reden van zijn overkomst uit Troezen niet nader aan [2]). In H. II laat de dichter den echtgenoot van Phaedra afwezig zijn om een andere reden, die zich eerder in den historischen tijd voordeed dan een nederdaling ter helle. Hij is als gezant naar Delphi [3]) vertrokken (θεωρός) en heeft zijn vrouw te Troezen achtergelaten, waarheen hij om de bloedschuld wegens het dooden der Pallantiden gevlucht was. Het verblijf van Theseus in de onderwereld geeft Phaedra in H. I — en dit punt is zeker niet zonder beteekenis — nog een nieuw wapen in handen, om haar echtgenoot van ontrouw [4]) te beschuldigen en haar eigen gedrag te verdedigen. Deze beschuldiging kwam in het omgewerkte stuk te vervallen en daarmee ook de andere ongunstige beschouwingen over Theseus' karakter, welke strekken moesten om Phaedra's fout vergeeflijker te doen schijnen.

Doch van veel beteekenis is het verschil in karakter tusschen de Phaedra in H. I en die in H. II. In het eerste stuk is zij de trotsche koningin, die haar zondige liefde niet verbergt, maar openlijk uitspreekt; haar hartstocht legt haar gezond verstand het zwijgen op [5]), terwijl zij zich als dochter van Pasiphae erfelijk belast beschouwt [6]). Al aan het begin van het stuk is de voedster (*nutrix*) van alles op de hoogte en wendt al haar overredingskracht aan, om haar meesteres tot andere gedachten te brengen. Een

1) Ov. Her. IV 109—110: „tempore abest aberitque diu Neptunius heros: / illum Pirithoi detinet ora sui", zoo schrijft Phaedra aan Hippolytus in overeenstemming met S.
2) Sen. Ph. 621, 633.
3) Eur. Hipp. 281, 792.
4) Sen. Ph. 92, 225, 244, 627; Ov. Her. IV 112.
5) Sen. Ph. 177—194.
6) Ibid. 113—128. In H. II wordt dit motief maar even aangeroerd Eur. Hipp. 337—343.

oogenblik weifelt deze en wil bij de gedachte aan de schande, die zij over haar man en kinderen zal brengen, de hand aan eigen leven slaan, doch dit plan tot zelfmoord brengt een plotselinge verandering in de houding der voedster [1]). Dezelfde vrouw, die nog kort te voren Phaedra's liefde voor Hippolytus in de krachtigste bewoordingen veroordeeld had [2]), wil nu het pad voor haar meesteres effenen en weet een onderhoud met Hippolytus voor te bereiden [3]). Dat gesprek tusschen stiefmoeder en stiefzoon is het hoogtepunt van het drama, maar zeker ook het tooneel, dat de ergernis der Atheners gewekt heeft. Hier toch treedt een vrouw op, nog wel een vorstin, die zich niet schaamt den man, dien zij lief heeft, haar liefde te bekennen, zijn knieën te omvatten, hem te omhelzen, smeekend om wederliefde. Ja, als Hippolytus haar met walging van zich afstoot en zijn zwaard trekt, om haar aan Artemis te offeren, spreekt zij als haar liefsten wensch uit door zijn hand *salvo pudore* te sterven. Seneca heeft terecht het grootsche en geweldige van deze scène ingezien en daarom dezen Hippolytus boven den tweeden verkozen, waarin de hartstocht voor het meer berustend lijden heeft plaats gemaakt. Immers in den aanvang van het omgewerkte treurspel treedt geen trotsche, fiere, maar een kranke, naar liefde smachtende koningin op, die haar innigste gevoelens voor haar omgeving verborgen houdt. De proloog heeft ons reeds geleerd, dat zij een slachtoffer van Aphrodite is, welke godin op Hippolytus wraak wil nemen voor den smaad, dien hij haar aandoet. Met de grootste moeite weet de nutrix het geheim aan haar vorstin, die reeds drie dagen geen voedsel heeft genuttigd en alle symptomen van een zielskranke vertoont, te ontlokken. Maar het is niet Phaedra, doch haar τροφός, die het eerst het woord „Hippolytus" uitspreekt, dat Phaedra nog niet op de lippen durft nemen. Aan dat lijden wil de nutrix een einde maken en zoo komt zij tot het onzalig besluit, buiten haar meesteres om [4]), Hippolytus een voorstel te doen, dat hij met de grootste verontwaardiging en in de heftigste bewoordingen van zich afwijst. Die schande is voor Phaedra genoeg, om de hand aan eigen leven te slaan. Zoo vindt Theseus bij zijn terugkeer zijn vrouw reeds dood en in haar hand den brief, waarin zij, wraak nemende voor de beleediging, haar als vrouw aangedaan, Hippolytus als eereroover aanklaagt. Ook hier dus gaan de beide drama's uiteen, want in den eersten H. treft Theseus zijn vrouw nog levend aan en overtuigt zij hem van de schuld zijns zoons, door hem het zwaard, dat deze

1) Ibid. 267—273.
2) Ibid. 195—217.
3) Bij Seneca doet zij dat mondeling, bij Eur. H. I (vgl. p. XV) misschien door middel van een brief, vgl. Leo Sen. trag. I 178; Kalkman, de Hippolytis Euripideis (diss. Bonn 1881) p. 30.
4) Althans neemt Phaedra den schijn aan niet te begrijpen, wat de nutrix in het schild voert, Eur. Hipp. 516 sqq.

bij zijn haastig vertrek heeft achtergelaten, als bewijsstuk in handen te geven [1]). Zonder vorm van proces wordt de zoon veroordeeld en vervloekt door zijn vader. Wanneer hij op het tooneel terugkeert, is reeds de vloek aan hem vervuld. Als een verminkt lijk ziet Theseus hem weer. Dat voert Phaedra tot de bekentenis van haar snood misdrijf, dat zij boet door zich het zwaard in het hart te steken. Zoo is in Seneca's Phaedra geen 'deus ex machina' in den persoon van Artemis noodig, om de onschuld van den jongeling te onthullen, maar daardoor mist dit stuk ook de wijding, die Euripides aan zijn H. II heeft weten te geven, door aan het slot de goddelijke eer, die Hippolytus na zijn dood zal genieten, door Artemis te laten verkonden. Deze godin is de tegenhangster van Aphrodite, die in den proloog den toeschouwer doet huiveren voor de wraak, waarmee zij haar vijand, den kuischen dienaar van Artemis, bedreigt. Ook heeft de tweede bewerking dit op Seneca's Phaedra [2]) voor, dat na de vervloeking Hippolytus nog ten tooneele verschijnt en ondanks de bittere verwijten van zijn vader, den eed, dien hij de nutrix gezworen heeft, houdt en zijn stiefmoeder niet verraadt [3]). Hierdoor wordt hij den toeschouwer sympathieker, die tot nu in hem alleen den reinen dienaar van Artemis en den zelfgenoegzamen, terugstootenden jongeling gezien heeft. Zoo heeft de oeconomie van het stuk in menig opzicht door de omwerking gewonnen, maar het dramatisch effect is minder geworden.

III. SENECA'S PHAEDRA.

Terecht heeft Seneca zijn stuk den titel Phaedra gegeven, want bij hem is Phaedra, niet Hippolytus, die na het heftig onderhoud met zijn stiefmoeder, van het tooneel verdwijnt, de hoofdpersoon. Om de twee Hippolyti van Euripides met elkaar te kunnen vergelijken, is in het vorig hoofdstuk aangenomen, dat Seneca vrij getrouw den eersten H. heeft weergegeven. Dit is ook in hoofdzaak juist, met uitzondering van enkele tooneelen, waarop reeds met een woord in de aanteekeningen gewezen is. Om evenwel goed te doen zien, hoe Seneca zijn voorbeeld gevolgd heeft en waar hij daarvan is afgeweken, is het noodig eerst een expositie van het stuk te geven, waarmee dan later de Grieksche fragmenten van H. I kunnen vergeleken worden. Ook kan Ovidius in den brief van Phaedra aan Hippolytus, waar deze met Seneca overeenstemt en van H. II van Euripides afwijkt, ons doen zien, wat de dichter in de voor ons verloren gegane eerste uitgave gelezen heeft [4]).

[1]) Kalkman l. l. p. 36.
[2]) Bij Euripides moet dit slot blijkens fr. 449 (446²) anders geweest zijn, vgl. p. XV.
[3]) Eur. Hipp. 1060.
[4]) Kalkmann, de Hippolytis Euripideis (diss. Bonn 1881) p. 24 sqq., 33 sqq.

Hier volge een inhoudsopgave van Seneca's tragedie [1]):

Eerste bedrijf (1—357).

Hippolytus opent het stuk met een langen, in anapaesten gebouwden zang (1—84), waarin hij in alle bijzonderheden een aanstaande jachtpartij schildert en daarbij aan ieder van zijn makkers diens „revier" toewijst. Na een aanroeping van Artemis snelt hij weg naar zijn geliefde bosschen en maakt plaats voor Phaedra en haar nutrix (85—272). De Phaedra van Seneca heeft niets schroomvalligs, zij bekent openlijk haar liefde voor Hippolytus. In haar eigen oogen is zij de verongelijkte dochter van den machtigen Cretensischen vorst, die haar jaren moet doorbrengen aan de zijde van een gemaal, die haar verwaarloost en ontrouw is. Dit is het eenige motief dat hier aangevoerd wordt, om haar gedrag tegenover Theseus te verontschuldigen. Later (v. 645) schetst zij in hartstochtelijke taal, hoe H. door zijn Grieksche schoonheid, gepaard aan noordschen ernst, in haar gemoed het beeld van haar man heeft uitgewischt, en hoe zij zich aangetrokken gevoelt juist tot dien koelen jonkman, die geen hooger genot kent dan zijn jagen en wedrennen, aan wiens zijde zij gaarne alle moeielijkheden van het leven onder den blooten hemel zou wenschen te trotseeren. Doch in het eerste bedrijf duidt zij alleen haar eigen apathischen toestand van het oogenblik aan. Geen vrouwelijk handwerk kan haar bekoren en het offer, dat zij vroeger met andere Atheensche vrouwen aan Pallas bracht, blijft achterwege. Ook vernemen wij met enkele woorden, dat haar liefde vrij hopeloos is. Tegenover H. wordt de Taurus, die haar moeder verleidde, gesteld, van wien het heet (v. 119): *sed amabat aliquid*, terwijl H . . . maar die gedachte wordt niet uitgewerkt. Phaedra voelt zich het slachtoffer van Aphrodite, die uit haat tegen den Zonnegod diens nakomelingen steeds met zondige liefde vervult. De nutrix is reeds volkomen van den toestand van haar meesteres op de hoogte. Zij vertoont zich in het eerst als een vrouw van strenge zedelijke beginselen. Al is het met angst, toch brengt zij Phaedra onder het oog, hoe het haar plicht is deze liefde te onderdrukken. Ook al zullen, haar man, haar vader, de Zonnegod en Zeus niets van haar zondig bedrijf bemerken, dan toch zal haar geweten spreken (v. 162). Een verbintenis van een stiefmoeder met haar stiefzoon is een gruweldaad, die alles te boven gaat. Phaedra wil de waarheid van hetgeen haar voedster zegt, wel toegeven, maar zij verkeert in denzelfden toestand als Medea; *video meliora proboque, deteriora sequor*. De rede heeft geen macht meer over haar: *vicit ac regnat furor* (v. 184). De nutrix vindt dat geen liefde, wat haar meesteres als zoodanig noemt; dat is felle hartstocht en wellust (*libido* 207), waartoe

[1]) Ribbeck, Gesch. der Röm. Dichtung III 59.

de rijke vervalt, omdat het gewone in de wereld hem niet meer voldoet (v. 215). Een koningin moet weten, wat zij aan den schepter van haar man verschuldigd is. Maar dit beroep op Theseus, op de ongenaakbaarheid van H., die zeker haar liefde niet beantwoorden zal, op haar vader, het baat alles niet, totdat de oude vrouw (v. 246) haar toevlucht neemt tot een smeekbede, waarvan dit de laatste woorden zijn (v. 249): *pars sanitatis velle sanari fuit.* Deze woorden missen hun uitwerking niet. Phaedra zwicht, wil haar liefde opgeven, maar dan ook tegelijk een einde aan haar leven maken. Dit besluit om zich te dooden schijnt zoo onherroepelijk vast te staan en maakt zulk een indruk op de nutrix, dat maar weinige woorden van haar meesteres voldoende zijn, om haar tot andere gedachten te brengen, en de vrouw, die aanvankelijk eer en goeden naam zoo hoog stelde, in een oogwenk te veranderen in een zeer meegaande koppelares. Dit laatste gedeelte van het eerste bedrijf is wel wat zwak.

In aansluiting bij het voorafgaand tooneel bezingt het koor (274—357) de almacht der liefde. Amor onderwerpt de gansche aarde aan zich, zelfs goden en godinnen als Phoebus, Luna en Hercules; hij heerscht in den hemel en in de wateren van den Oceaan; zelfs de dieren buigen zich voor hem. Niets in de natuur, of het moet cijns aan Amor betalen: *vincit saevas cura novercas* (v. 357).

Tweede bedrijf.

Aan het begin van het tweede bedrijf (360—735) geeft de nutrix op een vraag van het koor een schildering van den toestand van Phaedra. Het is de Phaedra, zooals wij haar kennen uit den Hippolytus στεφανήφορος van Euripides, de pathologisch zoo uitstekend door den dichter geteekende vrouw, die physisch en psychisch een prooi is van haar hartstocht. Hoewel het niet noodig was, dat Phaedra hier weer optrad, laat de dichter haar toch uit het paleis te voorschijn komen, om door houding en woorden, hetgeen de nutrix gezegd heeft, te bevestigen. De waanzin van haar meesteres en de aandrang van het koor doen deze nogmaals haar toevlucht tot het gebed nemen. Zij smeekt Artemis het hart van H. te vermurwen en hem in de armen van Phaedra te voeren. Het gebed schijnt al dadelijk in zooverre verhoord te worden, dat H. van de jacht teruggekeerd, aan de nutrix een gunstige gelegenheid biedt, om hem te naderen en op de proef te stellen. Thans volgt de „groote scène", die zich in tweeën laat splitsen: het onderhoud van H. met de nutrix (431—588) en zijn gesprek met zijn stiefmoeder (589—735). In het eerste gedeelte tracht de oude vrouw op het gemoed van den jongen man te werken door hem de bekoorlijkheden van Aphrodite en het geluk van het huwelijksleven in vurige bewoordingen te schilderen: deden allen als H., dan zou het menschelijk geslacht spoedig uitgestorven zijn. De plaats van den

mensch is in de samenleving. Neen, is het antwoord van Hippolytus, die samenleving is slecht en zondig, het ware geluk kan de mensch eerst genieten, zoo hij in de eenzaamheid van het woud leeft en slechts den hemel tot zijn getuige heeft *et teste caelo vivit* (v. 525). Zoo was ook het leven van ons voorgeslacht, maar begeerte naar heerschappij *(imperii sitis)* bracht ellende over het menschdom (542), bracht misdaad en broedermoord. Doch het slechtste wezen op aarde is de vrouw, zij is de *dux malorum* (v. 559). Tegen deze redeneeringen vermag de nutrix niets. Zoo moet er gebruik gemaakt worden van een list. Phaedra treedt uit het paleis en laat zich aan de voeten van H. in zwijm vallen. Het nu volgende tooneel is zeker van het beste, wat Seneca in zijn tragedies geleverd heeft. Meesterlijk is de wijze waarop hij zijn heldin haar gevoelens voor H. laat ontvouwen, eerst bedekt en met terughouding (v. 623) *miserere viduae*, dan langzamerhand vertrouwelijker en inniger (v. 646): *Hippolyte, sic est*, en eindelijk geheel het masker afwerpende en als om liefde smeekende: „*miserere amantis*" (v. 671). Daartegenover staat Hippolytus, de man uit één stuk, ontoegankelijk voor de vleitaal dezer vrouw en van schaamte en ergernis vervuld op het hooren van haar voorstellen. Een nieuw aandringen, een omvatten van zijn knieën door Phaedra, is voldoende, om hem naar het zwaard te doen grijpen, om deze vrouw aan zijn godin Artemis te offeren. Maar dan blijkt eerst, hoe diep de hartstocht geworteld is in de ziel van deze ongelukkige, als de bedreiging van H. haar doet uitroepen: *Hippolyte, nunc me compotem voti facis* (v. 710). H. deinst thans voor zijn voornemen terug en verlaat het tooneel met achterlating van zijn zwaard, dat weldra een wapen in de handen van de listige nutrix zal worden, zonderdat Phaedra zich tegen dit bedrog verzet.

Het tweede koorlied (736—834) verheerlijkt de schoonheid van Hippolytus, maar wijst tevens op de groote gevaren, waaraan de schoonheid van een jongen man blootstaat. De hoofdgedachte is neergelegd in v. 761: „*anceps forma bonum mortalibus*" en in v. 820: *raris forma viris (saecula prospice) impunita fuit.*

Derde bedrijf.

Na dit koorlied opent het derde bedrijf (835—957) met den terugkeer van Theseus uit de onderwereld. In plaats van vreugde over zijn behouden tehuiskomst vindt hij droefheid en geween. Al spoedig weten de nutrix en Phaedra haar leugens bij den koning ingang te doen vinden. Zij betichten H. van aanranding van de eer zijner stiefmoeder en brengen den vader ertoe zijn zoon te vervloeken. Geen onderzoek naar de waarheid van het verhaal der vrouwen wordt ingesteld, geen onderhoud met H. heeft meer plaats, de woorden van deze twee vrouwen, gevoegd bij de aanwezigheid van het welbekende zwaard, zijn voldoende om den grijzen vorst te overtuigen. Weldra zal Poseidon aan de

bede van Theseus gehoor geven en den onschuldigen jongen man doen ondergaan. Dat lijden der onschuld is de aanleiding tot het derde koorlied (959—989), waarin het koor in opstand komt tegen het wereldbestuur, dat wel orde en regel schept in den macrocosmos, in den loop van zon, maan en sterren en in de afwisseling der jaargetijden, maar onverschillig is omtrent het lot van rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Niet moeder Natuur, geen Olympische bliksemslingeraar regeert het lot der menschen, maar *Fortuna*.

Vierde bedrijf.

Nauwelijks heeft die zang weerklonken, of reeds verschijnt de bode om in schrille kleuren den rampzaligen ondergang van H. te melden, die met zijn tweespan en gevolg uit Athene gevloden, het slachtoffer werd van een zeemonster, dat Poseidon op hem afzond (989—1122).

Dan laat zich voor het laatst het koor hooren (1123—1153), als het deze tijding verneemt en den verslagen vader aanschouwt. Het lied is als een voortzetting van den voorafgaanden zang. Ook het lot van Theseus leert, dát *Fortuna* heerscht, die doet ondergaan, wat tot grootheid gekomen is. Zeus vreest 't meest, wat zijn hoogen troon nabij komt.

Vijfde bedrijf.

Het bericht van H.' omkomen brengt Phaedra tot vertwijfeling en wanhoop, maar ook tot berouw. Zij stort zich op het lijk van haar geliefde, en met de woorden (*nil turpe loquimur* 1176) wijdt zij zich zelve als een zoenoffer op zijn graf, na eerst nog haar gemaal de ware toedracht van het gebeurde en haar eigen schuld onthuld te hebben. Zoo blijft dan de ongelukkige vader alleen achter en vervult hij jammerend de eenige taak, die hem nog rest, het bijeenbrengen van de rampzalige overblijfselen van het lijk zijns zoons en het begraven van zijn echtgenoote (1156—1280). Met dit luguber tooneel eindigt het stuk.

Van het begin tot het einde is het karakter van Phaedra goed volgehouden, met uitzondering van het tweede bedrijf. Daar geeft ons Seneca een Phaedra te zien, geheel verschillend van de trotsche koningin, die wij uit het eerste bedrijf kennen. Met recht heeft reeds Leo [1]) opgemerkt, dat Euripides zijn eerste stuk zoo niet kan geschreven hebben, en hij vermoedt, dat de woorden, door Seneca aan de koningin in de passage 358—405 in den mond gelegd, aan een verhaal van de nutrix uit het Grieksche origineel ontleend zijn. Doch ook dan blijft de tegenstrijdigheid in het karakter der beide Phaedra's bestaan. Daarom

[1]) Leo Sen. Trag. I p. 178.

komt het mij waarschijnlijker voor, dat de Latijnsche dichter bekoord is geworden door de voortreffelijke schildering [1]) van de lijdende, mijmerende, naar liefde smachtende, rustelooze koningin in H. II en zich dit tooneel niet heeft willen laten ontgaan, maar het te onpas in zijn imitatie van H. I heeft opgenomen. Ook op de door Robert uitgegeven reliefs [2]) ziet men nu eens Phaedra als vorstin op hoogen zetel in fiere houding afgebeeld, dan weer krank neerliggend op een rustbed, omgeven en gesteund door slavinnen. Deze voorstellingen moeten wel aan de beide Hippolyti ontleend zijn en twee verschillende typen weergeven.

Leo meent ook, dat het gesprek tusschen de nutrix en Hippolytus (431—580) eigen werk van Seneca is, terwijl in het oorspronkelijk de oude vrouw zich zou bepaald hebben tot het overbrengen van een brief van Phaedra aan Hippolytus, zooals wij dat op diezelfde sarcophagen aanschouwen. Doch het een sluit het andere niet uit. De brief kan overgebracht zijn en een gesprek kan zich daarbij aangeknoopt hebben. Een beschouwing over de noodzakelijkheid van het huwelijk, zooals de nutrix bij Seneca ons die geeft, ligt evenzeer in de lijn van Euripides als de vervloeking van elke echtelijke verbintenis in Hippolytus II [3]). Bovendien kan men tot staving dezer beschouwing uit H. I fr. 431 (428²) aanvoeren, dat geheel en al in het betoog van de trophos past:

οἱ γὰρ Κύπριν φεύγοντες ἀνθρώπων ἄγαν
νοσοῦσ' ὁμοίως τοῖς ἄγαν θηρωμένοις.

Evenzoo kan men de verheerlijking van de jacht en het leven in het open veld met niet minder recht van den Griekschen dan van den Romeinschen dichter verwachten, en is de gouden eeuw niet minder door de zangers van Hellas dan van Rome bezongen. Maar de bewering van Leo, dat Seneca het slot heeft veranderd, zoodat daardoor de verschijning van Artemis en haar verkondiging van Hippolytus' goddelijke eer na zijn dood is komen te vervallen, kan niet weersproken worden. Immers op geen andere wijze is te verklaren, wat het koor zingt in fr. 449 (446²) van H. I:

ὦ μάκαρ, οἵας ἔλαχες τιμάς,
Ἱππόλυθ' ἥρως, διὰ σωφροσύνην·
οὔποτε θνητοῖς
ἀρετῆς ἄλλη δύναμις μείζων·
ἦλθε γὰρ ἢ πρόσθ' ἢ μετόπισθεν
τῆς εὐσεβίας χάρις ἐσθλή,

woorden die alleen dán zin hebben, indien Artemis, gelijk in H. II, van te voren de belooning, die Hippolytus voor zijn *σωφροσύνη* wacht, verkondigd heeft. Ook doet de vocativus *Ἱππόλυτε*

[1]) Eur. Hipp. 198—266.
[2]) Robert, die antiken Sarkophag-reliefs III 2, 164, 165, 171.
[3]) Eur. Hipp. 616 sqq.

vermoeden, dat de jonge man stervend tot zijn vader is teruggebracht, en niet zoöals bij Seneca, als een verminkt lijk op het tooneel terneerligt.

Een andere vraag is, of Hippolytus bij Euripides nog na zijn onderhoud met Phaedra teruggekeerd is, en er een gesprek tusschen hem en zijn vader heeft plaats gehad. Zoowel Euripides als Seneca [1]) laten Theseus de vervloeking van zijn zoon terstond na de beschuldiging van Phaedra uitspreken, zonderdat de vader er een oogenblik aan denkt, zijn zoon te hooren, maar in den H. II keert de jongeling terug en is het 'audi et alteram partem', al komt het te laat en is het zonder resultaat, toch een bevrediging van het rechtsgevoel der toeschouwers. Op grond nu van een fragm. bij den schol. Arist. Vesp. 312, dat zeer waarschijnlijk (zekerheid hebben wij hier niet) aan H. I ontleend is:

ἀνόνητον [2]) ἄγαλμ᾽ ὦ πάτερ οἴκοισι τεκών,

althans woorden, door Hippolytus volgens den scholiast uitgesproken, komt Leo [3]) tot het vermoeden, dat ook in H. I de held, nadat zijn stiefmoeder hem had trachten te verleiden, teruggekeerd is, en zijn vader heeft te woord gestaan, maar dat deze passus door Seneca veranderd is.

Overigens kunnen wij in de fragmenten van H. I denzelfden ontwikkelings- en gedachtengang waarnemen als in de Latijnsche navolging. Dat geldt in de eerste plaats van Phaedra's karakter en van de verklaring, die de nutrix geeft van het hartstochtelijk begeeren harer meesteres. Voorspoed, weelde, ledigheid worden door de oude vrouw als de oorzaak van de excessen op het gebied der liefde beschouwd: *sancta parvis habitat in tectis Venus* (v. 211). Dat punt wordt slechts even in H. II aangeroerd [4]), maar schijnt blijkens de fragmenten uitvoerig behandeld geweest te zijn in H. I, vgl. fr. 440 (437[2]):

ὁρῶ δὲ τοῖς πολλοῖσιν ἀνθρώποις ἐγὼ
τίκτουσαν ὕβριν τὴν πάροιθ᾽ εὐπραξίαν

en fr. 441 (438[2]):

ὕβριν τε τίκτει πλοῦτος οὐ φειδὼ βίου,

waar ὕβρις hetzelfde beteekent als het woord *libido*, dat Seneca ervoor in de plaats gesteld heeft (v. 207). Ook een plaats van Ovidius wijst erop, dat Euripides in H. I de *luxuria* als de oorzaak

1) Eur. Hipp. 887—890; Sen. Ph. 945—958.
2) Vgl. Eur. Hipp 1146.
3) Leo Sen. Trag. I 181.
4) Eur. Hipp. 409:

ἐκ δὲ γενναίων δόμων
τόδ᾽ ἦρξε θηλείαισι γίγνεσθαι κακόν

woorden, hier door Phaedra zelf gesproken.

van Phaedra's afwijkingen op zedelijk gebied beschouwd heeft [1]).

Hoe groot de macht van Amor is, hoe hij de rede het zwijgen oplegt en over goden en menschen heerscht, Phaedra betoogt het (v. 177—194) tegenover haar nutrix in welsprekende taal, om haar eigen gedrag te verontschuldigen. Ook van deze ῥῆσις vinden wij de sporen in de fragmenten van H. I, fr. 433 (430[2]):

ἔχω δὲ τόλμης καὶ θράσους διδάσκαλον
ἐν τοῖς ἀμηχάνοισιν εὐπορώτατον
Ἔρωτα πάντων δυσμαχώτατον θεόν

(= Sen. Ph. 184—187; 218) en fr. 436 (433[2]):

ἐγὼ δέ φημι καὶ νόμον γε μὴ σέβειν
ἐν τοῖσι δεινοῖς τῶν ἀναγκαίων πλέον

(= Sen. Ph. 177—179) en misschien ook fr. 448 (445[2]):

ἀλλ᾽ οὐ γὰρ ὀρθῶς ταῦτα κρίνουσιν θεοί,

zoo hier ten minste het oordeel der goden bedoeld wordt over de menschen, die door Amor's invloed zondigen, vgl. Sen. Ph. 133; Ov. Her. IV 11—12:

quidquid Amor iussit, non est contemnere tutum,
regnat et in dominos ius habet ille deos;

154:

quid deceat, non videt ullus amans. [2])

en 133:

Iuppiter esse pium statuit, quodcumque iuvaret.

Is eenmaal de nutrix gezwicht voor het dreigement van haar meesteres, die een einde aan haar leven wil maken, en heeft zij zich aangeboden, om Phaedra's plannen te begunstigen, dan kan zij het volgend argument gebezigd hebben, fr. 437 (434[2]):

οὐ γὰρ κατ᾽ εὐσέβειαν αἱ θνητῶν τύχαι,
τολμήμασιν δὲ καὶ χερῶν ὑπερβολαῖς
ἁλίσκεταί τε πάντα καὶ θηρεύεται,

waarmee men haar redeneering bij Sen. Ph. 269—270 vergelijke. Ja zelfs is het mogelijk, dat Phaedra zich zelf met die woorden, moed heeft ingesproken, alvorens zich met haar aanzoek tot Hippolytus te wenden (vgl. Sen. Ph. 592—595).

1) Ov. Remed. Am. 743—746:

perdat opes Phaedra, parces, Neptune, nepoti,
nec faciet pavidos taurus avitus equos.
Gnosida fecisses inopem, sapienter amasset,
divitiis alitur luxuriosus amor.

2) De voorafgaande verzen 149—153 (*genibusque tuis regalia tendo brachia*) laten zich vergelijken met Sen. Ph. 666 sqq.

Zooals wij reeds in het overzicht van den inhoud van Seneca's treurspel opmerkten, beschouwt Phaedra haar afkomst en Theseus' gedrag als de oorzaak van haar eigen ontrouw aan haar echtgenoot en van haar liefde voor Hippolytus [1]). Dat ook deze argumenten in H. I te vinden waren, bewijst Ovidius, Her. IV 53 sqq:

forsitan hunc generis fato reddamus amorem
et Venus ex tota gente tributa petat.
Juppiter Europen — prima est ea gentis origo —
dilexit, tauro dissimulante deum.
Pasiphae mater, decepto subdita tauro,
enixa est utero crimen onusque suo;
Perfidus Aegides, ducentia fila secutus,
curva meae fugit tecta sororis ope.
en, ego nunc, ne forte parum Minoia credar,
in socias leges ultima gentis eo [2]).

Diezelfde klacht over het erfelijk-belast-zijn vernemen wij uit fr. 447 (444^2), hier geheel in het algemeen geuit:

ὦ δαῖμον, ὡς οὐκ ἔστ᾽ ἀποστροφὴ βροτοῖς
τῶν ἐμφύτων τε καὶ θεηλάτων κακῶν.

Elders wordt aan Theseus de schuld geweten, b. v. Ov. Her. IV 111 sqq.:

praeposuit Theseus — nisi si manifesta negamus —
Pirithoum Phaedrae, Pirithoumque tibi.
sola nec haec ad nos iniuria venit ab illo,

en Plutarchus Mor. p. 28 A.: καὶ ὁ σύσκηνος αὐτοῦ (sc. Sophoclis) πάλιν ὁρᾷς ὅτι τήν τε Φαίδραν καὶ προσεγκαλοῦσαν τῷ Θησεῖ πεποίηκεν ὡς διὰ τὰς ἐκείνου παρανομίας ἐρασθεῖσαν τοῦ Ἱππολύτου. Daarentegen laat Phaedra in H. II geen klacht over haar echtgenoot hooren [3]).

De schildering van Hippolytus' uiterlijk, zijn Grieksch-Scythisch type, dat juist voor Phaedra zulk een buitengewone bekoring bezat, wordt door Seneca [4]) en Ovidius op gelijke wijze gegeven, Her. IV 73—74:

quemque vocant aliae vultum rigidumque trucemque
pro rigido, Phaedra iudice, fortis erat

en 77—78:

te tuus iste rigor positique sine arte capilli
et levis egregio pulvis in ore decet [5]).

---

1) Sen. Ph. 124 sqq.; 92—98.
2) Ook de volgende regels 63—64: *placuit domus una duobus* laten zich met Sen. Ph. 665/6 vergelijken: *domus sorores una corripuit duas.*
3) Eur. Hipp. 320—321.
4) Sen. Ph. 657 sqq., 798, 803 sq.
5) Wat Ovidius Her. IV 71—72 over Hyppolytus' gewaad, hoofdhaar en gelaatskleur meedeelt, heeft Seneca Ph. 651/2 op den jeugdigen Theseus overgebracht.

Ovidius weet ook van Phaedra's mijmeringen en onstuimig verlangen om aan Hippolytus' zijde door bosch en veld te zwerven, Her. IV 37 sqq.

iam quoque — vix credes — ignotas mutor in artes:
est mihi per saevas impetus ire feras cet.

een motief, dat in H. II breed uitgewerkt is, maar bij Seneca bijna alleen in het ingelaschte gedeelte van het tweede bedrijf voorkomt [1]). Hij noemt Troezen als de plaats waar de koningin bij het schrijven van haar brief verblijf houdt, ibid. 107:

hic tecum Troezena colam, Pittheia regna,

wat wijst op het gebruik maken van H. II, maar als hij Phaedra zich laat verheffen op haar afkomst, ibid. 157—164:

quod mihi sit genitor, qui possidet aequora, Minos
quod veniant proavi fulmina torta manu,
quod sit avus radiis frontem vallatus acutis,
purpureo tepidum qui movet axe diem,
nobilitas sub amore iacet: miserere priorum
et mihi si non vis parcere, parce meis!
est mihi dotalis tellus Iovis insula, Crete;
serviat Hippolyto regia tota meo,

dan hooren wij denzelfden toon als in het begin van Seneca's stuk en Hippolytus' eerste bewerking. Wat dan volgt bij Ovidius, ibid. 165—166:

flecte, ferox, animos! potuit corrumpere taurum
mater: eris tauro saevior ipse truci?

herinnert ons aan Sen. Ph. 115—120.

Onder de nog niet behandelde Grieksche fragmenten van H. I zijn er verscheidene, aan welke een bepaalde plaats in Euripides' eerste bewerking kan worden toegekend. Zoo zal fr. 445 (442^2):

πρὸς ἵππων εὐθὺς ὁρμήσας στάσιν

aan het verhaal van den bode over Hippolytus' ondergang ontleend zijn. Men vergelijke daarmee Sen. Ph. 1002:

celso sonipedes ocius subigit iugo.

Op het oogenblik dat Phaedra haar stiefzoon valschelijk beschuldigde, kan het koor Theseus gewaarschuwd hebben met de woorden van fr. 443 (440^2):

Θησεῦ, παραινῶ σοι τὸ λῷστον, εἰ φρονεῖς,
γυναικὶ πείθου μηδὲ τἀληθῆ κλύων [2]).

---

1) Sen. Ph. 394—403; van te voren alleen 110—111.
2) Aan deze woorden behoeft niets veranderd te worden, vgl. Eur. Hipp. 891/2; v. Wilamowitz, Herm. 15, 484.

Tot de woorden van Theseus tot Hippolytus, die in weerwil van de bezwarende getuigenis zijner stiefmoeder zijn onschuld blijft volhouden, kan behoord hebben fr. 439 (436[2]):

ὦ πότνι' αἰδώς, εἴθε τοῖς πᾶσιν βροτοῖς
συνοῦσα τἀναίσχυντον ἐξῄρου φρενῶν [1]).

De zoon heeft waarschijnlijk bij zijn verdediging ook een beroep gedaan op den tijd, die al het duistere aan het licht zal brengen fr. 444 (441[2]):

χρόνος διέρπων πάντ' ἀληθεύειν φιλεῖ [2]).

Geprikkeld door die taal, welke hem in zijn overtuiging aan het wankelen brengt, heeft Theseus dan uitgeroepen fr. 442 (439[2]):

φεῦ φεῦ, τὸ μὴ τὰ πράγματ' ἀνθρώποις ἔχειν
φωνήν, ἵν' ἦσαν μηδὲν οἱ δεινοὶ λέγειν.
νῦν εὐτρόχοισι στόμασι τἀληθέστατα
κλέπτουσιν, ὥστε μὴ δοκεῖν ἃ χρὴ δοκεῖν [3]).

Misschien behoort in ditzelfde verband ook fr. 435 (432[2]) thuis, dat dan als hoonend tot Hippolytus gezegd, toen hij alle goden aanriep, om zijn onschuld te betuigen, moet opgevat worden:

αὐτός τι νῦν δρῶν εἶτα δαίμονας κάλει·
τῷ γὰρ πονοῦντι καὶ θεὸς συλλαμβάνει.

Eindelijk mag men met Leo aannemen, dat fr. 446 (443[2]) het begin is van Phaedra's monoloog, wanneer zij besloten is te sterven:

ὦ λαμπρὸς αἰθὴρ ἡμέρας θ' ἁγνὸν φάος,
ὡς ἡδὺ λεύσσειν τοῖς τε πράσσουσιν καλῶς
καὶ τοῖσι δυστυχοῦσιν, ὧν πέφυκ' ἐγώ.

Van de koorliederen uit H. I zijn slechts twee fragmenten bewaard gebleven. Het eene (449) behandelden wij reeds hierboven (bl. XV), het andere (fr. 432, 429[2]) zou ik een plaats willen geven in een der strophen, die de Cretensische vrouwen tot verheerlijking van Amor gezongen hebben:

ἀντὶ πυρὸς γὰρ ἄλλο πῦρ
μεῖζον ἐβλάστομεν γυναῖ-
κες πολὺ δυσμαχώτερον,

zooals bij Seneca ook het eerste koorlied aan de almacht der liefde gewijd is (274—357), vgl. 330[b]—331:

sacer est ignis (credite laesis)
nimiumque potens [4]).

1) Vgl. Eur. Hipp. 903; 936 sqq.; Leo, Sen. trag. I, 182, 27.
2) Eur. Hipp. 1051.
3) Eur. Hipp. 926 sqq.; 487.
4) Eur. Hipp. 530 sqq.: οὔτε γὰρ πυρὸς οὔτ' ἄστρων ὑπέρτερον βέλος.

IV. HIPPOLYTUS EN PHAEDRA IN DEN LOOP DER TIJDEN.

Reeds von Wilamowitz heeft op grond van het haaroffer der bruid te Troezen en het lied van haar vriendinnen ter verheerlijking van Hippolytus het vermoeden uitgesproken [1]), dat wij in Hippolytus een „Hochzeitsdaemon" te zien hebben: „so ist H. der Exponent für die Sitte des bräutlichen Haaroffers, der für seine Unschuld sterbende und nach dem Tode verklärte keusche Jüngling geworden. Es ist wahrscheinlich, dass er bereits vorher als Gott und Beisitzer Aphrodites existierte; es wäre an sich auch denkbar, dass er ein alter Held, der Behüter eines Grabes, also schliesslich ein verstorbener Mensch gewesen wäre. Aber das alles ist vor seiner Funktion als Hochzeitsdaemon verschwunden, und jedenfalls hier kommt er nur als der Held jenes Hochzeitliedes in Betracht." Lietzman [2]) sluit zich bij deze opvatting aan. Hij wijst op een heiligdom van Damia en Auxesia, twee geboortegodinnen, dat zich bij den tempel van Hippolytus bevond [3]). De vereering van die twee godinnen is uit Creta afkomstig (*ἀφίκεσθαι παρθένους ἐκ Κρήτης*). In verband hiermee is het merkwaardig, dat twee houten beeldjes van de geboortegodin Eileithuia te Athene ook Cretensisch heetten te zijn en wijgeschenken van Phaedra, de dochter van den Cretensischen vorst [4]). Toch geloof ik, dat deze voorstelling van den oorsprong der mythe niet in alle opzichten juist kan zijn. Het is vreemd, dat een jong meisje op den dag vóór haar huwelijk een haaroffer brengt aan een god of halfgod, die zich altijd tegen het huwelijk verzet heeft en zijn leven lang rein is gebleven. Door het haar af te snijden wijdt de jonge vrouw zich aan een god, in wier macht zij thans zal komen, zooals het haaroffer van den doode hem aan den god van de onderwereld wijdt, niet aan een van de bovenwereld, die hij verlaat. Wat voor zin kan het dus hebben, dat de bruid zich wijdt aan een daemon, die haar huwelijkstaat moet verfoeien en haar geen bescherming kan geven? Ook kan men niet aannemen, dat dit offer moet dienen, om een boozen geest af te weren. Dit geschiedt toch niet door het hoofdhaar af te snijden en als offer te brengen. Daarmee geeft juist de persoon zich geheel aan een god, want hij wijdt hem een deel van zich zelf. Het komt mij daarom waarschijnlijker voor, dat Hippolytus niet een „Beisitzer Aphrodites" is geweest, zooals von Wilamowitz vermoedt, maar een bijnaam van de godin zelf. Ἱππόλυτος moet dan oorspron-

1) Vgl. p. VI; von W. Gr. Trag. I p. 94.
2) Pauly—Wissowa s. v. Hippolytus, VIII p. 1865 sqq.; Roscher, Lex. I 2, 2681; Köhler Athen. Mitt. 2, 175.
3) Paus. II 32, 2.
4) Paus. I 18, 5: τὰ μὲν δύο (ξόανα) εἶναι Κρητικὰ καὶ Φαίδρας ἀναθήματα ἔλεγον αἱ γυναῖκες.

kelijk nog een andere beteekenis gehad hebben dan „hij die de paarden uitspant" (= *λύσιππος*), nl. degene die *λύει τὸ τῆς γυναικὸς μόριον* [1]), en dat is juist een epitheton voor de godin, wier gunst door de bruid den dag vóór haar huwelijk wordt ingeroepen. Dan is 't ook beter begrijpelijk, hoe de tempel van Aphrodite te Athene den eigenaardigen naam ontving van *ἐφ' Ἱππολύτῳ* [2]). Die bijvoeging beteekent niet „bij" of „om, wegens Hippolytus", maar *ἐπὶ τῇ τοῦ ἵππου λύσει ad pudenda solvenda.* Zij wijst de functie der godin zelve aan [3]). Later heeft zich uit de andere etymologie van *Ἱππόλυτος* de sage gedeeltelijk ontwikkeld.

In de literatuur vóór de tragici worden Hippolytus en Phaedra maar een enkele maal vermeld. Bij Homerus [4]) vertelt Odysseus van zijn bezoek aan de onderwereld:

Φαίδρην τε Πρόκριν τε ἴδον καλήν τ' Ἀριάδνην.

Dat Phaedra zich daar op een schommel bewoog, zooals de schilder Polygnotus haar later voorstelde, is den dichter van dezen zang der Odyssea nog onbekend [5]). Pindarus kent geen Hippolytus als zoon van Theseus en Antiope, maar noemt hem Demophon [6]). Voorts schijnt reeds in de *Ναυπάκτια ἔπη* [7]) Hippolytus uit de dooden door Asklepius te zijn opgewekt, een motief waarvan ook Vergilius, zooals wij beneden zullen zien, in zijn Aeneis heeft gebruik gemaakt. Maar verder vinden wij vóór Sophocles en Euripides deze mythe in de Grieksche literatuur niet vermeld. Wel heeft later Lycophron [8]) een Hippolytus gedicht en is het mogelijk, dat eene enkele scène, die wij bij Ovidius vinden, zooals het overbrengen van Phaedra's brief door de nutrix aan Hippolytus, aan dezen Alexandrijnschen dichter ontleend is [9]).

---

1) Hesychius s. v.: *ἵππον τὸ μόριον καὶ τὸ τῆς γυναικὸς καὶ τοῦ ἀνδρός. καὶ τὸν μέγαν θαλάσσιον ἰχθύν*, cf. Arist. H. A. 6, 18; Ael. H. N. 4, 11. — Hesychius s. v. *ἱπποκλείδης· οὕτω κακοσχόλως τὸ τῆς γυναικὸς μόριον Ἀριστοφάνης εἶπεν.*

2) I. G. II 1, 202; Diod. 4, 62, 2; Eur. Hipp. 25, 33 (schol.).

3) Over de beteekenis van het adiect. verb. op *τός* in compositis vgl. Kühner G. der gr. Spr. I 2, 289, vgl. *ἄτη πανάλωτος omnia capiens* (Aesch. Ag. 361).

4) Od. XI, 321 (schol).

5) Paus X 29, 3: (Ariadne) *κάθηται μὲν ἐπὶ πέτρας, ὁρᾷ δὲ εἰς τὴν ἀδελφὴν Φαίδραν, τό τε ἄλλο αἰωρουμένην σῶμα ἐν σειρᾷ καὶ ταῖς χερσὶν ἀμφοτέραις ἑκατέρωθεν τῆς σειρᾶς ἐχομένην.*

6) Plut. Thes. c. 28. Demophon is anders de naam van een van de twee zoons van Theseus en Phaedra. De andere heet Acamas.

7) Apollod. 3, 10, 3 (schol.); Christ stelt dit gedicht in de 6de eeuw v. Chr.; Paus. X 38, 11.

8) Susemihl d. gr. L. i. d. A. I p. 273, 24.

9) Leo, Sen. trag. I p. 178; vgl. Inl. p. XV.

De groote invloed evenwel op de Romeinsche literatuur en de beeldende kunsten is in hoofdzaak van de beide stukken van Euripides blijven uitgaan. Daarvan getuigen Vergilius, Ovidius, Propertius en Seneca, daarvan getuigen de talrijke reliefs op sarcophagen [1]). Ja zelfs beschrijft Philostratus [2]) nog een schilderij, waarop de ondergang van Hippolytus op aangrijpende wijze was afgebeeld, welke beschrijving nog in veel opzichten met Euripides overeenstemt.

Over het algemeen is dus in de oudheid het karakter van Hippolytus vrijwel bewaard gebleven: hij blijft het type der ware *σωφροσύνη* [3]). Nog lang gold het spreekwoord *Ἱππόλυτον μιμήσομαι* [4]). Ja zelfs toen de Christelijke legende den martelaarsdood van bisschop Hippolytus van Portus moest verheerlijken, van wien zij weinig wist, heeft zij op hem ter wille van zijn naam den dood door het op hol slaan der paarden overgedragen, kerken zijn hem gewijd, en nog de oud-Vlaamsche kunst heeft zoo den dood geïllustreerd, dien de Grieksche legende aan den naam van haar held ontleend had [5]).

Nadat eenmaal in de *Ναυπάκτια ἔπη* Hippolytus door Asclepius in het leven was teruggeroepen, is deze sage door de latere dichters verder uitgewerkt. Waarschijnlijk onder Alexandrijnschen invloed [6]) stellen Vergilius en Ovidius [7]) den Italischen heros Virbius aan Hippolytus gelijk [8]). Artemis zou dan haar lieveling uit Griekenland verplaatst hebben naar Italie, om hem voor den toorn van Jupiter te beschermen, die over de daad van Asclepius hevig verontwaardigd was. In een aan haar gewijd woud in den omtrek van Aricia vond hij bij de nimf Egeria een schuilplaats. Daar werden paarden, omdat zij de oorzaak van zijn dood geweest waren, zorgvuldig van de gewijde ruimte verwijderd gehouden. Daar was hij niet langer de ingetogen, van het vrouwelijk geslacht afkeerige Hippolytus, maar gehuwd en vader van een zoon, die ook Virbius heette. Wie de vrouw is geweest, die Hippolytus aan zijn verleden ontrouw heeft gemaakt, is ons door

---

1) Robert, die ant. Sarkophagreliefs III 2, 44—56; p. 169 sqq.

2) Philostr. Imag. p. 409, 58 (II 344, 20 Kayser).

3) Prop. 4, 5, 5; Ov. Am. 2, 4, 32; Hor. C. 4, 7, 26; Them. or. 4, 62; Ael. ep. rust. 12.

4) Diog. L. V 32; Apost. 9, 9.

5) v. Wilamowitz Gr. Trag. I p. 87.

6) Ehwald (Ov. Met. XV 492) denkt aan Callimachus en Varro, wier mythologische verklaringen op Vergilius zullen ingewerkt hebben.

7) Verg. Aen. VII 761 sqq.; Ov. Met. XV 497 sqq.; Fast. VI 737 sqq., III 263 sqq.

8) Serv. ad Aen. VII 778: „exponit *τὸ αἴτιον*, nam Callimachus scribit *Αἴτια* in quibus etiam hoc commemorat." G. L. K. 7, 181: „(Virbium) virum bis factum esse memorant . . . quidam virum bonum, alii herobium (*ἡρώβιον*), tamquam sit *ἥρως ἀναβιβιωκώς*, . . . interpretantur." Daarnaast werd *Ἱππόλυτος* verklaard = *distractus equis* (Verg Aen. VII 767) of *furiis direptus equorum* (Ov. Fast. III 265).

de sage niet overgeleverd, want de naam „Aricie" in Racine's Phèdre berust op een vergissing van den dichter, die niet begrepen heeft, dat de woorden van Vergilius (Aen. VII 763) *quem mater Aricia misit* niet op een vrouw betrekking hebben, maar op de stad Aricia, waar de *Hippolyti proles*, de jonge Virbius, heette geboren te zijn [1]).

Met den naam 'Aricie' zijn wij gekomen op de navolging van Euripides' Hippolytus en Seneca's Phaedra in de nieuwere literatuur. Het is geenszins mijn doel dit onderwerp hier uit te putten. Slechts wil ik voornamelijk op de veranderingen wijzen, welke het karakter van Hippolytus en dat van Phaedra hebben ondergaan. En het is vooral de eerste geweest, die zich menige metamorphose heeft moeten laten welgevallen, omdat hij wegens zijn zelfgenoegzaamheid en overdreven ingetogenheid als ongeschikt beschouwd werd, om onveranderd voor een modern publiek op te treden.

Gaan wij van de Fransche literatuur uit, omdat haar de persoonlijkheid van Phèdre altijd het meest heeft aangetrokken, dan zien wij, dat Robert Garnier (1606) in zijn 'Hippolyte' bijna voortdurend Seneca heeft nagevolgd. Zijn Phèdre is hartstochtelijk en zonder schaamtegevoel. Onder de oogen van Theseus kust zij de met bloed bevlekte lippen van Hippolytus' verminkt lichaam, onder het uitspreken van deze woorden:

recevez mes soupirs et souffrez que je touche
de ce dernier baiser à votre tendre bouche (V 2).

Garnier is de eerste, die aan de nutrix woorden van berouw op de lippen heeft gelegd. Na hem treedt La Pinelière (1635) met zijn 'Hippolyte' op en voegt aan Phaedra twee hofdames toe, Hesione en Procris. Het karakter van deze Phaedra is, vergeleken bij die van Seneca, minder heftig. In haar onderhoud met de nutrix toont zij meer bedeesdheid. Doch veel grooter is de verandering, die Gilbert (1647) het oorspronkelijk stuk doet ondergaan in zijn 'Hippolyte ou le garçon insensible'. Phaedra is niet meer de echtgenoote, maar de verloofde van Theseus. Zij is dus minder schuldig door haar ontrouw. Daarbij komt, dat Hippolytus op haar verliefd is, al heeft hij ook een afkeer van alle andere vrouwen. Theseus is in het geheim gehuwd met Ariadne, de zuster van Phaedra, waardoor het deze onmogelijk

[1]) Racine zegt in zijn Préface van de Phèdre: „cette Aricie n'est point un personnage de mon invention. Virgile dit qu' Hippolyte l'épousa et en eut un fils, après qu' Esculape l'eut ressuscité. Et j'ai lu encore dans quelques auteurs, qu' Hippolyte avait épousé et emmené en Italie une jeune Athénienne de grande naissance, qui s'appelait Aricie et qui avait donné son nom à une petite ville d'Italie." Racine kan dit alleen gelezen hebben in een vertaling van Philostratus' Imagines door Blaise de Vigenère (1615), maar bij Philostratus zelf (I 154, 5; 203, 5; II 344, 20 Kayser) is daaromtrent niets te vinden. De mythische stichter van Aricia is een Siciliër, Archilochus genaamd, vgl. Solin. 2, 16; Pauly—Wissowa II 822.

is den man te trouwen, die haar zuster zou verstooten. Hippolytus echter weigert de liefde van Phaedra en daarmee het koningschap van Creta aan te nemen. Zoo is alles hier verwaterd. De intrige van het stuk is bespottelijk, de rol van Phaedra absurd. Maar de vinding van Gilbert, om Phaedra tot verloofde van Theseus te maken, was nieuw en vond navolging bij Bidar (1675), die zijn Phaedra aan Theseus het voorstel laat doen, hun huwelijk uit te stellen, terwijl zij in het tweede bedrijf haar liefde aan haar stiefzoon komt verklaren. Ook Pradon, Racine's antagonist, heeft de fout begaan de handeling te laten beginnen op het oogenblik, dat Phaedra nog niet met Theseus gehuwd is. Daardoor wordt natuurlijk alle tweestrijd tusschen plicht en liefde weggenomen. Het beste heeft Racine (1677) gezien, wat uit het oude stuk kon behouden blijven en wat zijn eigen tijd eischte [1]). Hij gaf een 'Phèdre' die ons het meest doet denken aan de koningin uit H. II, maar die ook enkele trekken gemeen heeft met de erfelijk belaste figuur uit Seneca (H. I). „En effet", zegt hij zelf, „Phèdre n'est ni tout à fait coupable, ni tout à fait innocente. Elle est engagée par sa destinée et par la colère des Dieux, dans une passion illégitime, dont elle a horreur toute la première. Elle fait tous ses efforts pour la surmonter. Elle aime mieux se laisser mourir que de la déclarer à personne. Et lorsqu'elle est forcée de la découvrir, elle en parle avec une confusion qui fait bien voir que son crime est plutôt une punition des Dieux qu'un mouvement de sa volonté". In verband met deze opvatting is ook het overige gemitigeerd. Phaedra openbaart haar liefde, als zij meent, dat Theseus reeds dood is (bij Seneca veronderstelt zij alleen de mogelijkheid van het geval). Ook het *vim corpus tulit* is in de beschuldiging tegen Hippolytus gewijzigd. Hem wordt alleen het voornemen ten laste gelegd. De belastering van den jongen held komt niet uit den mond van Phaedra maar van de nutrix „qui pouvait avoir des inclinations plus serviles". Haar meesteres komt evenwel te laat, om de waarheid aan 't licht te brengen. Doch de grootste verandering heeft bij Racine het karakter van Hippolytus ondergaan. Had Euripides hem in zijn H. II van den trouwen dienaar van Artemis en den gezonden sportsman reeds tot een mysticus gemaakt, παρθένον ψυχὴν ἔχων, die den omgang met vrouwen alleen uit gesprekken en boeken kende [2]), Racine sloeg een anderen weg in en achtte het beter hem „quelque faiblesse" te geven. Daarvoor werd het invoeren van den persoon van Aricie noodig en bleef Hippolytus door zijn liefde voor deze niet langer de kuische jonkman, zooals de Grieksche sage hem geschapen had. „Hippolyte n'est plus Hip-

[1]) Reeds uit Heliodorus Aeth. I 10, vertaald door Amyot, kon hem blijken, hoe de geschiedenis van Phaedra en Hippolytus zich liet moderniseeren.

[2]) Eur. Hipp. 954, 1003 sqq.

polyte, Phèdre est jalouse" [1]). Deze jalouzie heeft Racine van zijn mooiste verzen geinspireerd (1231—1232):

ils s'aiment, par quel charme ont-ils trompé mes yeux?
comment se sont-ils vus? depuis quand, dans quels lieux?

maar de Phaedra van Euripides moest, kon niet jaloersch zijn. Een dergelijke gemoedstoestand, op zichzelf reeds voldoende om onderwerp van een drama te zijn, zou door deze complicatie het karakter van Phaedra's liefde, die als het werk van Aphrodite te beschouwen is, geheel veranderd hebben [2]). Zoo blijft als drama het eerste, door Seneca nagevolgde ontwerp van Euripides altijd het hoogst staan, omdat daarin zoowel de persoon van Hippolytus als die van Phaedra uit één stuk zijn [3]).

Nog op één punt dient hier gewezen te worden, dat vooral door N. M. Bernardin in de voorrede van zijn uitgave der Phèdre op den voorgrond wordt gesteld, nl. het verschil tusschen het berouw van de Phaedra bij Seneca en de Phèdre van den Franschen dichter. Bij Seneca blijft Phaedra ook op het oogenblik dat zij bij het lijk van Hippolytus haar schuld bekent, de trotsche vrouw (1191/2):

audite, Athenae, tuque, funesta pater
peior noverca: falsa memoravi et nefas cet.

die het misdrijf van haar man nog erger vindt dan haar eigen lastertaal, waarvan Hippolytus het slachtoffer is geworden. Daarentegen heeft „la Phèdre de Racine de véritables remords..... Phèdre est une chrétienne, à qui la grâce a manqué..... Racine a créé un drame tout nouveau, par ce seul fait qu'il a donné à son héroïne des remords" [4]).

Hoe groot de invloed is geweest van Seneca op het Engelsche drama, behoeft geen betoog. Er bestaat daarover een uitgebreide literatuur, die bijna jaarlijks nog in omvang toeneemt [5]). Toch komt het mij voor, dat die invloed meer bestaan heeft in „certain details of theme, of situation, of theatrical effects, and of expres-

[1]) Edm. Dreyfus—Brisac, Phèdre et Hippolyte p. 30.

[2]) Idem p. 33: „Racine.... n'a cependant fait naître cette passion (la jalousie) que vers la fin de la pièce. Ce n'est pas cette jalousie qui détermine l'accusation dont elle eût atténué la bassesse et l'horreur. C'est plutôt, dans la pensée du poète, une sorte d'épreuve expiatoire, qui n'apaise pas les remords de la criminelle, mais qui exaspère et porte au paroxysme son désespoir et ses fureurs."

[3]) A. W. Schlegel, Comparaison entre la Phèdre de Racine et celle d'Euripide, Paris 1807.

[4]) N. M. Bernardin, Notice sur Phèdre p. 9.

[5]) J. W. Cunliffe, the influence of Seneca on Elizabethan tragedy, London 1893; Spearing, the Elizabethan translations of Seneca's tragedies, Cambridge 1912.

sion, which the popular playwrights owed te Seneca" [1]) dan in navolging of omwerking van een van Seneca's stukken, zooals dat met de Phaedra door Racine geschied is. Wat dit laatste stuk aangaat, vind ik wel vermeld [2]), dat Studley Seneca's Hippolytus and Hercules Oetaeus in het Engelsch vertaalde en deze vertalingen de vierde en tiende plaats innemen van de Tenne Tragedies of 1581, doch van imitatie is geen sprake, en wanneer in 1707 de 'Phaedra and Hippolytus' van Edmund Smith verschijnt, heeft Racine's Phèdre tot model gediend, niet Euripides' of Seneca's tragedie [3]).

Datzelfde geldt ook van de Duitsche literatuur. Paul Stachel heeft in Palaestra XLVI [4]) op uitnemende wijze uiteengezet, wat Seneca voor het Duitsche renaissance-drama geweest is. Doch ook hier bepaalt zich de navolging in hoofdzaak tot dictie, vergelijkingen en rhetorische figuren. In 1554 laat Paul Eber Seneca's Phaedra te Wittenberg opvoeren. Lohenstein bewerkte in 1665 de geschiedenis van Agrippina en Nero voor het tooneel en schonk de Keizerinmoeder menigen trek, die aan Phaedra herinnert, doch Schiller (1805) gaf geen bewerking van het Grieksche of Latijnsche drama, maar, wat v. Wilamowitz noemt [5]) „eine recht anfechtbare Übersetzung" van Racine's stuk, terwijl Christ. Felix Weisze (1760) in zijn 'Krispus' de aan Racine ontleende stof nog meer uitbreidde. Bij hem stemmen Konstantin, Fausta, Krispus en Helena met Theseus, Phaedra, Hippolytus en Aricia overeen, maar bovendien is aan Krispus nog een intrigeerende neef Licin toegevoegd, die eveneens naar de hand van Helena dingt [6]).

In ons land beschouwde Daniel Heinsius in zijn uitgave van 1611 den Hippolytus als een *tragoedia divina* [7]). Geen wonder, dat Vondel haar in 1628 vertaalde en onder den titel van 'Hippolytus of Rampzalige Kuyscheyd' aan Hugo de Groot opdroeg. Doch deze vertaling heeft nog een belangrijker gevolg gehad.

[1]) Miller, the tragedies of Seneca, p. 8, Chicago 1907.

[2]) Spearing l.l. p. 35.

[3]) Nettleton, English Drama of the restoration and eighteenth century' p. 179 (Ik dank de opgave van deze literatuur aan mijn Amsterdamschen collega, Prof. Dr. A. E. H. Swaen).

[4]) P. Stachel, Seneca und das Renaissance-drama, Berlin 1907, (wat de Phaedra betreft) vgl. p. 45, 69, 77, 84, 88—92, 98—101, 117, 126, 242, 248, 272, 295, 315; (over P. Eber) p. 34; (over Lohenstein) p. 300.

[5]) v. Wilamowitz Gr. Trag. I 88.

[6]) Köster, Schiller als Dramaturg p. 326 (deze verwijzingen dank ik aan den Heer H. H. Breuning).

[7]) Worp, de invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel p. 48, 56, 216, 229. Heinsius hield Troades en Hipp. voor de beste stukken van Seneca.

Voor niemand toch kon de groote overeenkomst tusschen de geschiedenis van Phaedra en Hippolytus en die van Jozef en Potiphar's vrouw verborgen blijven [1]). Dat bracht Vondel ertoe (1640) zijn krachten aan een bijbelsch treurspel [2]) te beproeven, „waarin men soortgelijke gesprekken tusschen Jempsar en hare voedster als tusschen Phaedra en hare nutrix, tusschen deze en Hippolytus als tusschen de voedster en Jozef, tusschen Jempsar en Jozef als tusschen Phaedra en Hippolytus vindt." In zijn opdracht aan Ioan Vechters schrijft Vondel het volgende: „De Schouburgen te Athenen en Rome zaten van outs als voor 't hooft geslagen en opgetogen van verwonderinge over Hippolytus, die de vleierijen en aenlockingen van Phaedra, Theseus gemalin, zijn stiefmoeder, rustigh en onbeteutert afkaetste; en liet tranen langs hunne kaecken biggelen over den rampzaligen val des onschuldigen jongelings, sneuvelende van den wagen, langs het strant, daer het zeegedroght, opgeweckt door 's vaders vloek en bede, opborrelende en opbruizende, de paerden aan het hollen broght; zeker een deerlyck onnozel erbarmenswaerdigh ongeluck, indien men 't gelooven magh; maer wie dit stuck wat naeder inziet, zal lichtelyck bevinden, dat in het afslaen der onkuische d'Amazoner niet zonderlinghs nocht lofwaerdighs uitrechte, waerom hij den titel van 'Gekroonden Hippolytus' verdiende: eensdeels, overmits de stiefzoon, niet zonder bloetschande, zijn stiefmoeder kon misbruicken; anderdeels, om dat hij uit den aert μισογάμος en μισογύνης een huwelixhater, ja vrouwenhater was.... Anders is 't met mijn' godvruchtigen en allerkuischten Joseph gelegen..." deze was „stock nochte block" en toch ontoegankelijk voor de vleitaal van Potiphar's vrouw.

Men ziet, hoe landsaard en godsdienstige overwegingen Racine en Vondel in twee verschillende richtingen gevoerd hebben bij hun bewerking van deze oude tragedie, maar geen van beiden heeft het echt-dramatische van Seneca's stuk weten te bereiken.

[1]) Een derde parallel is de geschiedenis van Bellerophon en Proetus' gade, Anteia, Hom. Il. VI 160 sqq.

[2]) Over den 'Joseph in Egypten' vgl. Worp l.l. 216.

PHAEDRA [1]).

Dramatis personae:

I. PHAEDRA
THESEUS

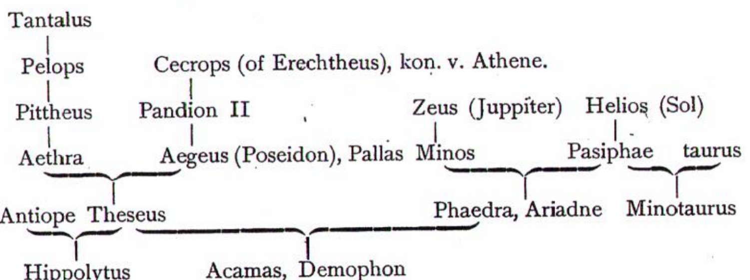
II. HIPPOLYTUS

III. NUTRIX
NUNTIUS

CHORUS

Het stuk speelt te Athene vóór het koninklijk paleis.

Stamboom van Phaedra en Hippolytus.

[1]) Zoo luidt de titel in den codex Etruscus of Laurentianus 37, 6 (**E**), waarin de stukken van Seneca het best zijn overgeleverd. Ook Priscianus, inst. IV 68 citeert v. 710: 'Seneca in Phaedra'. Daarentegen hebben de jongere hschr. (**A**) den titel *Hippolytus*.

HIPPOLYTVS

Ite, umbrosas cingite silvas
summaque montis iuga, Cecropii!
celeri planta lustrate vagi,
quae saxosae loca Parnetho
subiecta iacent,
quae Thriasiis vallibus amnis
rapida currens verberat unda;
scandite colles
semper canos nive Riphaea;
hac, Aegalei qua nemus alta
texitur alno, qua prata iacent
quae rorifera mulcens aura
Zephyrus vernas evocat herbas,
ubi per graciles levis Ilisos
labitur agros piger et steriles
amne maligno radit harenas;

1 Hippolytus, voor het paleis van zijn vader Theseus staande, geeft zijn bevelen aan zijn jachtgezellen en wijst ieder zijn „revier" toe. Hij gaat daarbij van de Πάρνης (die hier *Parnethus* (4) heet, zooals bij Schol. Ar. Nub. 323: ὄρος δέ ἐστιν ἡ Πάρνηϑος τῆς Ἀττικῆς) het grensgebergte van Attica en Boeotie, uit, neemt dan zijn weg zuidelijk langs *Thria* (5b) en de vallei van den Cephisus, langs *Aegaleus*, tegenover Salamis gelegen, naar den *Ilisus* (13) die langs Athene stroomend zich in de vlakte verliest. Vandaar beweegt hij zich oostelijk naar den *Hymettus* (22), *Marathon* (17) en *Aphidnae* (24). Aan de zuidkust doet hij *Sunium* (27) aan, in het binnenland *Acharnae* (22). Met *Phlius* (29) Φλειοῦς begaat Seneca een vergissing, daar dit plaatsje buiten Attica, niet ver van Corinthe ligt, — tenzij wij hier met een fout in de overlevering te doen hebben en *Phlye* of *Phlyas*, naam van een Attischen demos, moet gelezen worden.

De maat van het jachtlied (1—84) bestaat uit anapaesten (⏑⏑–́), dimeters ⏑⏑–́ ⏑⏑–́ / ⏑⏑–́ ⏑⏑–́ of monometers ⏑⏑–́ ⏑⏑–́, maar de paroemiacus of catalectische dimeter ⏑⏑–́ ⏑⏑–́ / ⏑⏑–́ –́, die zulk een mooie afsluiting van een rij anapaesten geeft, wordt door Seneca niet gebruikt, vgl. Christ, Metrik §§ 279—294.

2 *Cecropii* = Athenienses, vgl. p. 1. **5** *subiecta iacent* = subiacent. **5b** *amnis*: bedoeld wordt de Cephisus, die op den Cithaeron ontspringt en oostelijk van Eleusis in zee uitloopt. **8** *nive Riphaea*: de Riphaeische of Rhipaeische sneeuw is de sneeuw, die het hooge Noorden of de hoogvlakten der Scythen bedekt, vd. *Rhipaeas arces* Verg. G. I 240; *Rhipaeas nives* Luc. I 118. Reeds bij Enn. Sat. 68: *montibus Ripaeis*. **9** *hac* (sc. ite) *Aegalei* (conj. v. Froehner; *hac hac alii* codd.): τὸ Αἰγάλεων ὄρος Thuc. 2, 19 of ὁ Αἰγάλεως Her. 8, 90, tegenw. Monte di S. Nicolo. **16** *maligno* = parco, Verg. G. II 179 (*colles*), Aen. VI 270 (*lux*).

vos qua Marathon tramite laevo
saltus aperit,
qua comitatae gregibus parvis
nocturna petunt pabula fetae;
vos qua tepidis subditus austris
frigora mollit durus Acharneus.
alius rupem dulcis Hymetti,
parvas alius calcet Aphidnas:
pars illa diu vacat immunis,
qua curvati litora ponti
Sunion urget.
si quem tangit gloria silvae,
vocat hunc Phlius:
hic versatur, metus agricolis,
vulnere multo iam notus aper.

at vos laxas
canibus tacitis mittite habenas;
teneant acres lora Molossos
et pugnaces tendant Cretes
fortia trito vincula collo.
at Spartanos
(genus est audax avidumque ferae)
nodo cautus propiore liga:
veniet tempus,
cum latratu cava saxa sonent;
nunc demissi nare sagaci

17 *vos* sc. ite, *qua Marathon* a laeva tramitem praebet, viam aperit ad saltus. **20** *fetae* = ferae quae pepererunt. **21** *subditus* = suppositus, expositus. **22** *durus Acharneus*: „in Acharnae was een krachtig en welvarend boerenras opgegroeid, een ras met knoken van ijzer en spieren van staal" (v. Leeuwen Ach. inl. p. 13). Het *frigora mollit* zal in dit verband (vgl. 21) wel geen betrekking hebben op het kolenbrandersbedrijf der bevolking van Acharnae, maar op de beschutte ligging van het plaatsje. **23** *dulcis* = melle celebris. **25** *immunis* sc. a venatione nostra. **26** *curvati litora ponti* = curvata litora ponti (hypallage adiectivi Kühner LG.[2] II 1 p. 220). **27** *Sunion urget*: nauw grenst aan, afsluit, Verg. G. IV 290; Aen. VII 566, XI 524. **29** *Phlius* vgl. ad v. 1. **30** *metus agricolis*, Val. Fl. I 22: 'Pelias iam gravis et longus populis metus.'

31—43 In de tweede plaats spreekt H. de jachtopzieners toe, die met de zorg der honden belast zijn **32** *tacitis*: de honden, die rustig zijn en niet blaffen, mogen zich wat vrijer bewegen, tegenover de *acres* en *pugnaces*, die ingehouden moeten worden. **33** *Molossos*: bekende jachthonden uit het land der Molossen in Epirus, Verg. G. III 404 sqq.: 'nec tibi cura canum fuerit postrema, sed una / velocis S p a r t a e catulos a c r e m que M o l o s s u m / pasce sero pingui'. **34** *tendant*: doordat ze altijd trekken en rukken aan de koorden om los te komen, is hun hals afgeschaafd en kaal (*tritum*). — *Cretes*, Xen. Cyn. X 1: πρὸς δὲ τὸν ὗν τὸν ἄγριον (vgl. v. 30*b*) κεκτῆσϑαι κύνας.. Κρητικάς... Λακαίνας, ἄρκυς, ἀκόντια, προβόλια, ποδοστράβας. **37** *propiore* = breviore. **40** *demissi* (= met den kop naar den grond) heb ik met de jongere hschr. geschreven, omdat *dimissi* hier niet past. Eerst later (*veniet tempus*), als de zon opkomt, zullen ze losgelaten worden.

captent auras 40 b
lustraque presso quaerant rostro,
dum lux dubia est, dum signa pedum
roscida tellus impressa tenet.

alius raras
cervice gravi portare plagas, 45
alius teretes properet laqueos. 45b
picta rubenti linea pinna
vano cludat terrore feras.
tibi vibretur missile telum,
tu grave dextra laevaque simul
robur lato dirige ferro, 50
tu praecipites clamore feras
subsessor ages; tu iam victor
curvo solves viscera cultro.

Ades en comiti, diva virago,
cuius regno 55
pars terrarum secreta vacat, 55b
cuius certis petitur telis
fera quae gelidum
potat Araxen
et quae stanti ludit in Histro.
tua Gaetulos dextra leones, 60
tua Cretaeas sequitur cervas; 60b

41 *presso .. rostro,* vgl. Thyest. 497: 'et longo sagax loro tenetur Umber ac p r e s s o vias scrutatur o r e'.

44—53 De derde groep, die door H. toegesproken wordt, bestaat uit dragers van netten, wildverschikkers, drijvers enz. **45** *gravi* = gravata, vgl. de ira II 12, 5: 'qui (meditatus est) sarcinae ingenti c e r v i c e s supponere'. — *raras .. plăgas*: netten met groote mazen, Verg. Aen. IV 131: 'r a r a retia'. **46** *pictă rubenti lineă pinnā*: het met roode veêren versierde koord, de wildverschrikker, Verg. G. III 372: 'puniceaeve agitant pavidos formidine pennae'; Aen. XII 750: 'cervum .. puniceae saeptum formidine pinnae'. **48** *missile telum* = lichte werpspies **50** *robur* = iaculum. — *ferro* = cuspide. **51** *praecipites* (proleptisch): zoodat ze ijlings op de vlucht gaan. **52** *subsessor* is de man, die in het verborgen op het wild loert, om het op te drijven, als het verschijnt, Petron. 40, 1: 'in quibus retia erant picta s u b s e s s o r e s que cum venabulis et totus venationis apparatus'. **53** *solves viscera* = eviscerabis.

54—84 Gebed van H. tot Diana, om haar bijstand op de jacht af te smeeken. Het eigenlijk verzoek beslaat maar een enkelen regel (54), al de overige verzen geven een beschrijving van de macht der godin, van de streken waar zij vereerd wordt en van den zegen, die op het werk van haar beschermelingen rust. **54** *virago* = krijgshaftige jonkvrouw, heldin (in 't Eng. kreeg het de bet. v. 'helleveeg'), Verg. Aen. XII 468: 'Iuturna v i r a g o'. **55b** *secreta* vgl. 66: 'solis'. **58** *Araxen*: grensrivier van Armenie, uitloopende in de Caspische zee. **59** *stanti .. Histro* = Danubio congelato. **60** *Gaetūlos*: de Gaetuliers woonden zuidelijk van Numidie en Mauretanie, de *Garamantes* (68) nog zuidelijker. — *leones,* vgl. Hor. C. I 22, 15: 'Iubae tellus, .. l e o n u m arida nutrix'. **60b** *Cretaeas,* Verg. Aen. IV 70: 'qualis coniecta c e r v a sagitta ... nemora inter C r e s i a'.

nunc veloces figes dammas
leviore manu.
tibi dant variae pectora tigres,
tibi villosi terga bisontes
latisque feri cornibus uri. 65
quicquid solis pascitur arvis,
sive illud Arabs divite silva
sive illud inops novit Garamans 68
vacuisque vagus Sarmata campis, 71
sive ferocis iuga Pyrenes 69
sive Hyrcani celant saltus, 70
arcus metuit, Diana, tuos.
tua si gratus numina cultor
tulit in saltus,
retia vinctas tenuere feras, 75
nulli laqueum rupere pedes:
fertur plaustro praeda gementi;
tum rostra canes sanguine multo
rubicunda gerunt repetitque casas
rustica longo turba triumpho. 80
en, diva, faves:
signum arguti misere canes.
vocor in silvas. hac, hac pergam
qua via longum compensat iter.

PHAEDRA NVTRIX

O magna vasti Creta dominatrix freti, 85

62 *leviore manu* = arcu parvo. **63** *variae* = maculosae, gevlekt. — *dant pectora* = resistunt. **64/5** vgl. Plin. n. h. VIII § 38: 'insignia tamen boum ferorum genera (Germania gignit), iubatos b i s o n t e s excellentique et vi et velocitate u r o s'; Caes. b. G. VI 28. **67** *divite* = aromatum feraci. **71** De *Sarmata* behoort bij den *Arabs* en den *Garamans*. Vandaar dat Leo dit vers met recht verplaatst heeft. **69** *Pȳrenes* τῆς Πυρήνης, eig. de naam v. de nimf, dochter v. Bebryx, hier = saltus Pyrenaei, vgl. Tib. I 7, 9: 'Tarbella Pȳrene'; Lucan. I 689: 'aeriam Pȳrenen'. **70** *Hyrcani* z. o. van de Caspische zee, Verg. Aen. IV 367. **73** *tua numina tulit* = plenus tui numinis silvas intravit, tuum favorem secum in silvas tulit. — *gratus* sc. tibi. **80** *triumpho* = pompa, optocht (in deze ruimere bet. zeldzaam) **81** *faves* is de juiste lezing, niet *fave*. Juist uit het blaffen der honden (82) maakt H. op, dat Diana in aantocht is en hem begunstigt. **82** *arguti* = latrantes, vgl. Non. 245 M: 'argutari dicitur loquacius proloqui'. **84** *qua via* (sc. brevior) *longum compensat iter*: eig. waar een (kortere) weg een lange reis bespaart.

85 Phaedra treedt uit het paleis, vergezeld door haar voedster. Als de fiere dochter van den machtigen Cretensischen vorst voelt zij zich diep gekrenkt door het gedrag van haar echtgenoot, die haar verlaten heeft. Doch niet alleen geeft zij aan die verontwaardiging uiting, maar ook aan een ander gevoel, dat haar beheerscht (99), haar liefde voor Hippolytus, vgl. p. XI. *dominatrix*: Thucydides (I 4) beschrijft ons de zeemacht van koning Minos, Phaedra's vader, terwijl de opgravingen op Creta de macht en de hooge beschaving van dat eiland in den voorhistorischen tijd bevestigd hebben, vgl. G. van Hoorn, het eilandrijk van koning Minos (overdruk v. art. Elsevier's geïll. m.) p. 12.

cuius per omne litus innumerae rates
tenuere pontum, quicquid Assyria tenus
tellure Nereus pervius rostris secat,
cur me in penates obsidem invisos datam
hostique nuptam degere aetatem in malis
lacrimisque cogis? profugus en coniunx abest
praestatque nuptae quam solet Theseus fidem.
fortis per altas invii retro lacus
vadit tenebras miles audacis proci,
solio ut revulsam regis inferni abstrahat;
pergit furoris socius, haud illum timor
pudorque tenuit — stupra et illicitos toros
Acheronte in imo quaerit Hippolyti pater.
Sed maior alius incubat maestae dolor.
non me quies nocturna, non altus sopor
solvere curis: alitur et crescit malum
et ardet intus qualis Aetnaeo vapor
exundat antro. Palladis telae vacant
et inter ipsas pensa labuntur manus;
non colere donis templa votivis libet,
non inter aras, Atthidum mixtam choris,
iactare tacitis conscias sacris faces,
nec adire castis precibus aut ritu pio
adiudicatae praesidem terrae deam:
iuvat excitatas consequi cursu feras

86/7 De constructie is: *cuius* (sc. Cretae) *innumerae rates tenuere* (= solent tenere) *pontum per omne litus* (want in de oudheid is de zeevaart kustvaart). — *quicquid . . . secat* is dan een nadere bepaling van *pontum* en een omschrijving van de Middellandsche Zee. Misschien zou *ponti*, afhangende van *quicquid*, nog een betere lezing geven, doch vgl. 1161. Wie *portum* in pl. v. *pontum* leest, moet in het volgende ook *Nereum pervium* (**A**) lezen. Dan heeft *quicquid . . secat* betrekking op de schepen, die de M. Z. bevaren, en is een appositie van *rates*. — *Assyria* = Syria, Verg. G. II 465. **89—90** Phaedra noemt haar penaten *invisi* en haar man een *hostis*, omdat haar broer Androgeus te Athene op verraderlijke wijze door Aegeus vermoord was. Dat was de aanleiding tot de vijandelijkheden tusschen Creta en Athene. — *obsidem*: zoo noemt zij zich, omdat Minos haar, als eertijds Ariadne, in handen van Theseus gelaten heeft. **92** *fidem*: de *fides* van Theseus is eig. *perfidia*, zooals gebleken is uit zijn handelwijze tegen Ariadne. **93** *invii retro*: die twee woorden behooren bij elkaar. **94** *proci* = Pirithoi, vriend v. Theseus, die Proserpina uit de onderwereld wilde schaken, vgl. Plut. Thes. et Rom. syncr. VI. **96** *furoris* = insani facinoris. **98** *Hippolyti pater*: niet zonder reden noemt Phaedra hier Theseus den vader v. Hippolytus. Zij is geheel vervuld van haar liefde voor haar stiefzoon, zoodat diens naam haar van zelf op de lippen komt. Geheel anders is de Phaedra bij Eur. Hipp. 352. **99** *incubat*: premit, urguet, vgl. 268: 'furor menti'. **101** *curis* = amore. **103** *Aetnaeo . . . antro*, vgl. Herc. fur. 106. **105** *votivis*: pro mariti reditu. **106** *Atthidum* = matronarum Atticarum. **107** *tacitis conscias sacris faces*: de fakkels worden als personen gedacht, die de getuigen zijn van de door de Atheensche vrouwen gevierde Eleusinische mysteriën. **109** *adiudicatae* sc. deorum iudicio et populi suffragio. — *praesidem* = Minervam. **110** *iuvat* sc. me Hippolyti comitem, Eur. Hipp. 219 sqq.: ἔραμαι κυσὶ θωΰξαι καὶ παρὰ χαίταν ξανθὰν ῥῖψαι Θεσσαλὸν ὅρπακ',

et rigida molli gaesa iaculari manu.
Quo tendis, anime? quid furens saltus amas?
fatale miserae matris agnosco malum:
peccare noster novit in silvis amor.
genetrix, tui me miseret: infando malo
correpta pecoris efferum saevi ducem
audax amasti; torvus, impatiens iugi
adulter ille, ductor indomiti gregis —
sed amabat aliquid. quis meas miserae deus
aut quis iuvare Daedalus flammas queat?
non si ipse remeet, arte Mopsopia potens
qui nostra caeca monstra conclusit domo,
promittat ullam casibus nostris opem.
stirpem perosa Solis invisi Venus
per nos catenas vindicat Martis sui
suasque, probris omne Phoebeum genus
onerat nefandis: nulla Minois levi
defuncta amore est, iungitur semper nefas.

NVT. Thesea coniunx, clara progenies Iovis,
nefanda casto pectore exturba ocius,
extingue flammas neve te dirae spei
praebe obsequentem: quisquis in primo obstitit
pepulitque amorem, tutus ac victor fuit;
qui blandiendo dulce nutrivit malum,
sero recusat ferre quod subiit iugum.

ἐπίλογχον ἔχουσ' ἐν χειρὶ βέλος. **111** *gaesa* oorspr. een zware Gallische werpspies, bijna geheel v. ijzer, Caes. b. G. III 4, 1; Verg. Aen. VIII 661. **113** *matris*: Pasiphaae, quae taurum amabat. Die liefde wordt door Phaedra beschouwd deels als een beschikking van het noodlot (*fatale malum*) deels als een straf van Venus (124), evenals haar eigen liefde voor H. **114** *novit* c. inf. vgl. Kühner L. G. II 1, 673. Het krijgt hier bijna de beteekenis van φιλεῖ = solet. **119** *sed amabat aliquid*: tegenover H., die voor liefde ontoegankelijk is, Ov. Her. IV 166. **120** *Daedalus*: 'qui amati tauri copiam fecit matri meae, ligneae vaccae inclusae'. **121** *remeet . . . promittat*: potentialis in pl. v. irrealis, Kühner L. G. II, 2, 401. — *Mopsŏpia* = Attica; volgens Strabo IX 397 heette Attica Μοψοπία naar een ouden koning Mopsŏpus. **122** *nostră . . monstra* = Minotaurum, de vrucht van Pasiphaë's liefde voor den stier, door Daedalus in het Labyrint opgesloten. **124** *Solis*: de zonnegod was de vader v. Pasiphaë, vgl. p. 1. **125** *Martis*: zij zinspeelt op het bekende liefdesavontuur van Ares en Aphrodite, dat door Sol aan Hephaestus, Aphrodite's echtgenoot, verraden werd, Hom. Od. VIII 266—366. **126** *omne Phoebēum genus*: alle afstammelingen van Sol. **127** *Minōis*: dochter v. Minos, Ariadne of Phaedra. — *levi*: Aphrodite maakte, dat de liefde voor de dochters v. Minos eerder een beproeving was dan een genot. **129** De *nutrix* vertegenwoordigt in deze passage het gezond verstand tegenover den hartstocht, totdat zij in 267 door Phaedra's bedreiging plotseling tot andere gedachten komt, vgl. p. XI—XII. — *Thesēa*: Θησεία (adiect.) van Theseus. — *Iovis*: v. Juppiter, Minos' vader. **130** *ocius* snel; de comp. is tot posit. verzwakt, Kühner LG. II 2, 476 A. 20. **132** *in primo obstitit*, vgl. Ov. Rem. 91: 'principiis obsta'. Seneca gebruikt, ook in zijn prozawerken, gaarne het perf. met de bet. v. een aor. gnomicus, Kühner LG. II 1, 133.

Nec me fugit, quam durus et veri insolens
ad recta flecti regius nolit tumor.
quemcumque dederit exitum casus, feram:
fortem facit vicina libertas senem.
Honesta primum est velle nec labi via,
pudor est secundus nosse peccandi modum.
quo, misera, pergis? quid domum infamem aggravas
superasque matrem? maius est monstro nefas:
nam monstra fato, moribus scelera imputes.
si, quod maritus supera non cernit loca,
tutum esse facinus credis et vacuum metu,
erras; teneri crede Lethaeo abditum
Thesea profundo et ferre perpetuam Styga:
quid ille, lato maria qui regno premit
populisque reddit iura centenis, pater?
latere tantum facinus occultum sinet?
sagax parentum est cura. credamus tamen
astu doloque tegere nos tantum nefas:
quid ille rebus lumen infundens suum
matris parens? quid ille qui mundum quatit
vibrans corusca fulmen Aetnaeum manu,
sator deorum? credis hoc posse effici,
inter videntes omnia ut lateas avos?
sed ut secundus numinum abscondat favor
coitus nefandos utque contingat stupro
negata magnis sceleribus semper fides:
quid poena praesens, conscius mentis pavor
animusque culpa plenus et semet timens?
scelus aliqua tutum, nulla securum tulit.
compesce amoris impii flammas, precor,
nefasque quod non ulla tellus barbara

136 *veri insolens* = insuetus veri audiendi. **137** *tumor* = superbia. **138** *exitum*: sive regina mihi obtemperabit monenti, sive me interficiet. **139** *vicina libertas* is de dood, die voor de oude vrouw niet ver verwijderd is en haar daarom juist den moed geeft, om vrij uit te spreken, vgl. Sen. de ira III 15, 4: 'illac ad l i b e r t a t e m descenditur'. **140** *honesta* is een mooie conj. van N. Heinsius in pl. v. *non ista* (**E**). De constructie is: *primum* (prima lex) *est velle honesta,* secunda lex est *(pudor est secundus)* pudoris iubetque cet. **143** *monstrum* (= quod monet homines) wordt de liefde van Pasiphae voor den stier genoemd. Zij is contra naturam, een werk van het fatum, niet van 's menschen slecht karakter *(mores)*. **145** *supera non cernit loca*: immers Theseus is in de onderwereld, om met Pirithous Proserpina te schaken (98). **146** *facinus*: uw liefde voor H. **149** *ille*: Minos. **150** *centenis*: bij Hom. Il. II 649 heeft Creta honderd steden (ἑκατόμπολις), hier telt het reeds honderd volken. **152** *credamus*: de vorm der 'concessio' is bij S. zeer geliefd, 222 sqq, 228 sqq. **155** *matris parens* = Sol. — *ille* sc. Juppiter. **159** *ut* concessivum. **161** *negata ...fides*: het begrip „anders" of „andere" is hier weggelaten. De *fides* valt eig. niet ten deel aan het *struprum* maar aan Phaedra ondanks haar overspel. **162** *conscius* vgl. 26. **164** *tutum* is de misdaad, die niet ontdekt en gestraft wordt, *securum* die geen zorg of wroeging baart. — *tulit* = experta est, Tac. Hist. I 15: 'fortunam adhuc tantum adversam t u l i s t i'.

commisit umquam, non vagi campis Getae
nec inhospitalis Taurus aut sparsus Scythes;
expelle facinus mente castifica horridum
memorque matris metue concubitus novos.
miscere thalamos patris et gnati apparas
uteroque prolem capere confusam impio?
perge et nefandis verte naturam ignibus —
cur monstra cessant? aula cur fratris vacat?
prodigia totiens orbis insueta audiet,
natura totiens legibus cedet suis,
quotiens amabit Cressa? PH. Quae memoras scio
vera esse, nutrix; sed furor cogit sequi
peiora. vadit animus in praeceps sciens
remeatque, frustra sana consilia appetens.
sic cum gravatam navita adversa ratem
propellit unda, cedit in vanum labor
et victa prono puppis aufertur vado.
quid ratio possit? vicit ac regnat furor
potensque tota mente dominatur deus.
hic volucer omni pollet in terra impotens
ipsumque flammis torret indomitis Iovem;
Gradivus istas belliger sensit faces,
opifex trisulci fulminis sensit deus,
et qui furentis semper Aetnaeis iugis
versat caminos, igne tam parvo calet;
ipsumque Phoebum, tela qui nervo regit,
figit sagitta certior missa puer
volitatque caelo pariter et terris gravis.
NVTR. Deum esse amorem turpis et vitio favens
finxit libido, quoque liberior foret

168 *Taurus*: bedoeld is het Taurusgebergte, noordelijk van Cilicie, evenals 382 en Med. 683. Anders 906. **170** *novos* = inauditos. **171** *apparas* c. inf., vgl. Herc. Fur. 111. **172** *confusam*: nam non constat, uter sit genitor. **174** Deze twee vragen zijn hoonend gedaan. Bij *monstra* en *frater* denkt de nutrix aan den Minotaurus, bij *aula* aan het Labyrint. **177—194** vgl. Inl. p. XII. **178** *sequi peiora*, zooals Medea bij Ov. Met. VII 20: 'video meliora proboque, deteriora sequor'. **179** *praeceps* als subst. beteekent bij S. dikwijls 'rand van den afgrond, keerpunt', vgl. Sen. ep. 23, 6: 'in praecipiti voluptas ad dolorem vergit'; Iuv. I 149: 'omne in praecipiti vitium stetit' (Friedländer); Verg. Aen. II 460. **181** De vergelijking herinnert aan onze uitdrukking „tegen den stroom oproeien" en de Latijnsche *contra aquam remigare* (Sen. ep. 122 s.f.). **182** *in vanum* met *cedit* verbonden, zooals men ook zegt: „bene, male, pro bono, citra spem cedere": vgl. Sen. ep. 31, 4: 'in v a n u m (Fr. en vain) operosos culpaverim'. **183** *prono..vado* = secundo flumine. **185** *potens ..deus* is als appositie van *furor* (= insanus amor) te beschouwen. **186** *impotens*: de heerscher, die zich zelf niet kan beheerschen (conj. v. N. Heinsius in pl. v. *potens*). **188** *Gradivus* = Mars, Herc. Oet. 1312. **189** *opifex* = Vulcanus. — *trisulcum fulmen* reeds bij Varro Bim. 54 (Non. 448, 20), vgl. Thyest. 1089. **193** *certior* quam Phoebus, Ov. Met. I 519: 'nostră tamen ună sagittă c e r t i o r, in vacuo quae vulnera pectore fecit' (zegt Apollo zelf).

titulum furori numinis falsi addidit.
natum per omnis scilicet terras vagum
Erycina mittit, ille per caelum volans
protervă teneră tela molitur manu
regnumque tantum minimus e superis habet:
vana ista demens animus ascivit sibi
Venerisque numen finxit atque arcus dei.
quisquis secundis rebus exultat nimis
fluitque luxu, semper insolita appetit.
tunc illa magnae dira fortunae comes
subit libido: non placent suetae dapes,
non tecta sani moris aut vilis scyphus.
cur in penates rarius tenues subit
haec delicatas eligens pestis domos?
cur sancta parvis habitat in tectis Venus
mediumque sanos vulgus affectus tenet
et se coercent modica? contra divites
regnoque fulti plura quam fas est petunt?
quod non potest, vult posse, qui nimium potest.
quid deceat alto praeditam solio vides:
metue ac verere sceptra remeantis viri.
PH. Amoris in me maximum regnum puto
reditusque nullos metuo: non umquam amplius
convexa tetigit supera qui mersus semel
adiit silentem nocte perpetua domum.
NVTR. Ne crede Diti. clauserit regnum licet
canisque diras Stygius observet fores:
solus negatas invenit Theseus vias.

197 *titulum . . numinis falsi*: hypallage (Kühner LG. II 1, 220) in pl. v.: falsum titulum numinis. **198** *scilicet* geeft den geheelen zin een ironische beteekenis. Verg. Aen. IV 379. **199** *Erycina* = Venus, de godin v. den berg Eryx op Sicilie, Hor. C. I 2, 33. **201** *minimus* sc. natu. **202** *ascivit sibi* = comprobavit, credidit, Cic. Acad. pr. II § 138. **205** *fluitque luxu*: merkwaardig wat S. over Pasiphaë schrijft fr. Haase p. 29, 66: 'quid referam Pasiphaen Clytaemestram et Eriphylam, quarum prima deliciis diffluens, quippe regis uxor, tauri dicitur expetisse concubitus'. **207** *libido*, Inl. p. XVI. **208** *sani moris* gen. qual.: gebouwen die een gezonden tijdgeest verraden. S. brengt hier de weelde van zijn eigen tijd op dien van Phaedra over, Sen. ep. 114, 9; 115, 8—9. — *scyphus* (uitstekende conj. v. I. Gronovius, codd.: *cibus*), Tib. I 10, 8: 'faginus astabat cum scyphus ante dapes': een houten nap, geen gouden beker. **210** *delicatus* is alles wat van verfijnde weelde en overprikkeld zingenot getuigt. **212/3** *mediumque . . modica*: Sen. Ag. 102—105: 'modicis rebus longius aevum est. / felix mediae quisquis turbae / sorte quietus, / aura stringit litora tuta'. **214** Vgl. Claud. rapt. Pros. I 79: 'fultus solio', een uitdrukking die aan *regno fultus* ten grondslag ligt. **215** *qui nimium* potens est, *vult posse* facere, *quod non potest* facere, een echte sententia, ook wat woordkeuze aangaat, voor Seneca. Men zou bij *quod non potest* ook kunnen aanvullen *fieri* in pl. v. *facere*, doch daarmee wordt het puntige van den zin eenigszins afgestompt. **217** *remeantis* sc. ab inferis. **219** *non umquam* in pl. v. *numquam*, Kühner LG. II 1, 822. **220** *convexa* is het subst., *supera* het adiect; Thyest. 993: 'convexa caeli.' **222** vgl. 152. **224** *negatas* sc. aliis, vgl. 161;

PH. Veniam ille amori forsitan nostro dabit.
NVTR. Immitis etiam coniugi castae fuit:
experta saevam est barbara Antiope manum.
sed posse flecti coniugem iratum puta:
quis huius animum flectet intractabilem?
exosus omne feminae nomen fugit,
immitis annos caelibi vitae dicat,
conubia vitat: genus Amazonium scias.
PH. Hunc in nivosi collis haerentem iugis,
et aspera agili saxa calcantem pede
sequi per alta nemora, per montes placet.
NUTR. Resistet ille seque mulcendum dabit
castosque ritus Venere non casta exuet?
tibi ponet odium, cuius odio forsitan
persequitur omnes? precibus haud vinci potest.
PH. Ferus est? amore didicimus vinci feros.
NVTR. Fugiet. PH. Per ipsa maria si fugiet, sequar.
NVTR. Patris memento. PH. Meminimus matris simul.
NVTR. Genus omne profugit. PH. Paelicis careo metu.
NVTR. Aderit maritus — PH. Nempe Perithoi comes?
NVTR. Aderitque genitor. PH. Mitis, Ariadnae pater.
NVTR. Per has senectae splendidas supplex comas
fessumque curis pectus et cara ubera
precor, furorem siste teque ipsa adiuva:
pars sanitatis velle sanari fuit.
PH. Non omnis animo cessit ingenuo pudor.
paremus, altrix. qui regi non vult amor,
vincatur. haud te, fama, maculari sinam.
haec sola ratio est, unicum effugium mali:

Hor. C. III 2, 22: 'virtus . . . negatā temptat iter viā'. **225** *forsitan* c. ind. komt het eerst bij Lucretius voor, Kühner LG. II 1, 811, 2. **227** Over den dood van Antiope, de Amazone, waren verscheidene overleveringen (Pauly-Wissowa I 2499). S. volgt hier het verhaal, dat Theseus zelf haar doodde, toen zij in verzet kwam tegen zijn huwelijk met Phaedra, 927; Ov. Her. IV 119. **228** *puta*, vgl. 152. **232** *cōnūbĭă* drielettergrepig. — *scias* = uit deze omstandigheden kunt gij opmaken dat enz., Afran. 241 R.: 'uxorem quaerit firmamentum familiae: scias abesse ab lustris ingenium procui'. **235** vgl. Eur. Hipp. 215: πέμπετε μ' εἰς ὄρος· εἶμι πρὸς ὕλην / καὶ παρὰ πεύκας. **236** *resistet ille?* zal hij blijven staan? Ter. Andr. 344: 'Dave, ades, resiste'. **237** *exuet*: mutabit. **238** *ponet* = deponet. — *cuius* gen. obiect. — *forsitan* z. 225. **240** *feros*, zooals de *taurus*. **241** sqq. Een stichomythia met half-verzen, waarin de dichter zijn groote slagvaardigheid toont. **242** *matris*: die nog erger deed dan ik. **243** *genus* sc. muliebre. — *paelicis*: een humoristisch getint antwoord, weinig bij den toestand van het oogenblik passende. **244** *Perithoi comes*: Theseus, die als metgezel van den vrouweroover Perithoüs, zich weinig op zijn huwelijkstrouw kan laten voorstaan. **245** *mitis* cet.: zacht zal hij over mij oordeelen, omdat hij zich herinnert, hoe Ariadne, zijn andere dochter, door Theseus bedrogen is. **246** *splendidas* = canas. **247** *cara* sc. tibi. **249** een sententia als v. 215. **250** *ingenuo*: liberali, haud degeneri. **252** *te, fama*: over deze apostrophe tot een abstract begrip, die zoo veel door de rhetoren werd aangewend, vgl. de Decker, Iuv. declamans 173. **253** *ratio* sc. agendi.

virum sequamur, morte praevertam nefas.
NVTR. Moderare, alumna, mentis effrenae impetus,
animos coerce. dignam ob hoc vita reor
quod esse temet autumas dignam nece.
PH. Decreta mors est: quaeritur fati genus.
laqueone vitam finiam an ferro incubem?
an missa praeceps arce Palladia cadam?
NVTR. Sic te senectus nostra praecipiti sinat 262
perire leto? siste furibundum impetum.
[haud quisquam ad vitam facile revocari potest]
PH. Prohibere nulla ratio periturum potest,
ubi qui mori constituit et debet mori.
proin castitatis vindicem armemus manum. 261
NVTR. Solamen annis unicum fessis, era, 267
si tam protervus incubat menti furor,
contemne famam — fama vix vero favet,
peius merenti melior et peior bono.
temptemus animum tristem et intractabilem.
meus iste labor est aggredi iuvenem ferum
mentemque saevam flectere immitis viri.

CHORVS CRESSAE

Diva non miti generata ponto,
quam vocat matrem geminus Cupido,
[impotens flammis simul et sagittis]
iste lascivus puer et renidens

258 *decreta mors est*, vgl. Eur. Hipp. 400: κατθανεῖν ἔδοξέ μοι. **259** *laqueone vitam finiam* = ἀπάγξωμαι; **260** *arce Palladia*: van de acropolis te Athene. **262** *senectus nostra*: abstr. pro concr. Kühner LG. II 1, 82. — *praecipiti*: op den dood wordt overgebracht, wat eig. van den persoon die zich van kant maakt, geldt (260). **264** Dit vers, door Scaliger met recht verworpen (τ), is geheel zouteloos in den mond der nutrix, en overbodig in dien v. Phaedra, als men het haar geeft. **265** *ratio* = ratiocinatio, argumentatio. **266** *qui* = aliquis. **267** sqq. Over dezen plotselingen overgang v. de nutrix vgl. Inl. p. XII. **268** *incubat* z. 99. **269** *famam* = existimationem tuam. — *fama* = de faam in 't alg. **271** *animum* sc. Hippolyti. **272** *meus iste labor*, vgl. Eur. Hipp. 521: ταῦτ' ἐγὼ θήσω καλῶς.

274—357 Het koor der Cretensische vrouwen (die als het gevolg van Phaedra te beschouwen zijn) bezingt de almacht der liefde (Inl. p. XII en XX). Het lied laat zich in twee deelen verdeelen, waarvan het eerste (274—324) in Sapphische verzen gedicht is (´– ⏑ ´– – ´– / ⏑ ⏑ ´– ⏑ ´– ⏓ Christ Metr. § 631), het tweede in anapaesten (vgl. v. 1). Voorts kan men een zes of zeven strophen onderscheiden, zoo men op den inhoud let: 1. Amor is alom heerscher (274—295), 2. Phoebus en Juppiter kwamen in zijn macht (296—308), 3. ook Luna (309—315), 4. zelfs Hercules (317—324 en 325—330), 5. Nereus (331—337) en 6. de dieren (338—357). De coryphaeus doet de vraag (358—359) tot de nutrix. Men vergelijke met dit koorlied Eur. Hipp. 525 sqq. en Soph. Ant. 781 sqq. **274** *non miti generata ponto*: Aphrodite uit het schuim der zee geboren. **275** *geminus Cupido*: Eros en Antĕros, de god der wederliefde, Cic. de n. d. III §§ 59, 60; Paus. I 30, 1. **276** Deze regel is ingevoegd door iemand die daardoor meende *geminus Cupido* te verklaren.

tela quam certo moderatur arcu!
[labitur totas furor in medullas
igne furtivo populante venas.]
non habet latam data plaga frontem,
sed vorat tectas penitus medullas.
nulla pax isti puero: per orbem
spargit effusas agilis sagittas;
quaeque nascentem videt ora solem,
quaeque ad Hesperias iacet ora metas,
si qua ferventi subiecta Cancro,
si qua Parrhasiae glacialis Ursae
semper errantes patitur colonos,
novit hos aestus. iuvenum feroces
concitat flammas senibusque fessis
rursus extinctos revocat calores,
virginum ignoto ferit igne pectus
et iubet caelo superos relicto
vultibus falsis habitare terras.

Thessali Phoebus pecoris magister
egit armentum positoque plectro
impari tauros calamo vocavit.
induit formas quotiens minores
ipse qui caelum nebulasque ducit:

279—280 door Bothe met τ geschrapt (vgl. 377, 642). — *populante* = consumente, z. 377. **281** *non latam . . frontem*: non latum vulnus a fronte, adversum, sed penitus absconditum, vgl. Hor. Sat. I 8, 12: 'in fronte'. **284** *effusas* naast *spargit* heeft hier op het groote aantal betrekking. **287** *si quă* = quaecumque ora. — *subiecta Cancro*: de Kreeft is het teeken van den dierenriem, waarin de zon staat, als de dagen het langst zijn, Man. III 229: 'vix finit luces Cancer' (21 Juni —21 Juli), maar hier wijst S. met *subiecta Cancro* het zuiden aan, doordat hij *aestas* en *meridies* verwart, evenzoo Ov. Met. IV 625: 'ter gelidas arctos, ter C a n c r i brachia vidit.' **288** *Parrhasiae glacialis* (ora) *Ursae*: de Groote Beer heet bij Gr. en Rom. de Arcadische berin, omdat Callisto, moeder van Arcas bij Zeus, door Hera in een berin veranderd, door Zeus als sterrenbeeld in 't noorden v. den hemel geplaatst werd, Ov. Met. II 507. **295** *vultibus falsis*: onder het aannemen van een andere gedaante. **296** sqq. De overgang is wat abrupt. Het verband is aldus: de macht van Amor blijkt ook hieruit, dat Apollo uit liefde [1]) voor koning Admetus v. Thessalië, een jaar of langer diens kudden weidde, Pauly-Wissowa I 378, Plut. Mor. 761 E. Volgens een andere overlevering zou Zeus Apollo tot die dienstbaarheid veroordeeld hebben wegens het dooden der Cyclopen. **298** *impari . . . calamo*: een dubbele fluit of liever klarinet, bestaande uit twee *tibiae*, verschillend in lengte, vgl. v. Wag. Scaen. Rom. 63, 1. **299** *minores*: te klein, te nietig voor hem, den god. **300** *caelum nebulasque ducit*: S. heeft het Homerische νεφεληγερέτα Ζεύς willen weergeven, maar het Latijn drukt dit hier slechts gebrekkig uit, zoodat Leo's conjectuur *cogit* voor *ducit* wel overweging verdient, vgl. Curt. IV 7, 13: 'o b d u c t a e nubes caelo'.

[1]) Rhianus (Eur. Alc. 1 schol.), Callimachus (hymn. II 49), Ovidius (Her. V. 151; a. a. II 239) en Tibullus (II 3, 11; III 4, 65) stellen Apollo eenvoudig als den ἐραστής v. Admetus voor.

candidas ales modo movit alas,
dulcior vocem moriente cygno;
fronte nunc torva petulans iuvencus
virginum stravit sua terga ludo,
perque fraternos nova regna fluctus 305
ungula lentos imitante remos
pectore adverso domuit profundum,
pro sua vector timidus rapina.

arsit obscuri dea clará mundi
nocte deserta nitidosque fratri 310
tradidit currus aliter regendos:
ille nocturnas agitare bigas
discit et gyro breviore flecti, 313
dum tremunt axes graviore curru; 316
nec suum tempus tenuere noctes 314
et dies tardo remeavit ortu. 315

natus Alcmena posuit pharetras 317
et minax vasti spolium leonis,
passus aptari digitis zmaragdos
et dari legem rudibus capillis; 320
crura distincto religavit auro,
luteo plantas cohibente socco;
et manu, clavam modo qua gerebat,
fila deduxit propérante fuso.

vidit Persis ditique ferox 325
Lydia regno
deiecta feri terga leonis

301 *ales*: als zwaan bij zijn bezoek aan Leda. **302** *cygno*, Cic. Tusc. I 73 (Pohlenz). **304** *iuvencus*, toen hij Europa schaakte. **305** *fraternos*: Neptuni. — *nova regna*: waar hij anders niet heerschte. **309** *arsit* sc. Luna amore Endymionis. **312** *bigas*: zelf heeft Sol *quadrigae*. **313** *breviore gyro* = circulo terrae propiore, Thyest. 842. **316** *graviore curru*: door den zonnegod wordt Luna's wagen zwaarder beladen. **317** *notus Alcmena* Hercules tijdens zijn verblijf bij Omphale, de koningin v. Lydië. **319** *zmaragdos* = annulos zmaragdis distinctos. **320** *dari legem . . capillis* = capillos comi. **321** *distincto . . auro*: bedoeld worden de beenzwachtels of *fasciae*, die met goud gestikt zijn en met edelgesteente versierd (vgl. Cic. Verr. IV 27: 'pocula ex auro, gemmis d i s t i n c t a'). Over deze dracht vgl. Dig. 34, 2, 25, 4: 'fasciae c r u r a l e s', Cic. Att. II 3, 1: 'cretatae'. **322** *socco*: hier niet de tooneellaars uit de comedie, maar de vrouweschoen, in Rome door weekelingen gedragen, evenals de fasciae, Sen. de ben. II 12, 1: 's o c c u l u m auratum, immo a u r e u m, margaritis d i s t i n c t u m', Suet. Cal. 52. **324** Van Hercules met *colus* en *fusus* gewapend, bestaat een voorstelling op een oude mozaiek in het Capitool te Rome, o. a. gereproduceerd bij Rich dict. des. ant. s. v. *neo*. **325** Waarom S. hier plotseling het metrum verandert midden in het verhaal v. Hercules, valt moeielijk te zeggen. — Daar in **A** *ditisque*, in **ω** *ferax* gelezen wordt, verdient de conj. van Grotius overweging: *ditisque ferax* | *Lydia arenae* (stofgoud).

umerisque, quibus sederat alti
regia caeli,
tenuem Tyrio stamine pallam. 330

sacer est ignis (credite laesis) 330b
nimiumque potens. qua terra salo
cingitur alto quaque per ipsum
candida mundum sidera currunt:
haec regna tenet puer immitis,
spicula cuius sentit in imis 335
pervius undis rex Nereidum
flammamque nequit relevare mari.

ignes sentit genus aligerum;
Venere instinctus suscipit audax
grege pro toto bella iuvencus; 340
si coniugio timuere suo, 341
poscunt timidi proelia cervi. 342
Poeni quatiunt colla leones, 348
cum movit Amor, 349
et mugitu dant concepti 343
signa furoris. 343b
tunc virgatas India tigres
decolor horret; 345
tunc vulnificos acuit dentes
aper et toto est spumeus ore; 347
tum silva gemit murmure saevo. 350
amat insani belua ponti
Lucaeque boves; vindicat omnem

330 *pallam* sc. sedentem: de schouders, waarmee Hercules den hemel voor Atlas getorscht had, dragen nu een *palla*. De inlassching van Leo <*sumptamque armis*> vóór *umeris* is m. i. onnoodig. **330b** *sacer . . ignis*: het liefdevuur. In geheel andere bet. staat deze uitdrukking Verg. G. III 566 ('huiduitslag'). — *credite laesis* = iis qui illo igne sacro laesi sunt, fidem habete, Thyest. 81. **331** *salum* eig. golving, deining (Walde i.v.), dan in 't alg. zee, Verg. Aen. I 537; II 209. **333** *mundum* = caelum, uitspansel. **336** *pervius* z. 88, dial. VI 25, 3: 'invicem p e r v i i sunt (animi mortuorum) intermixtique sideribus'. Niet te verwaarloozen is de lezing van **A**: *caerulus undis grex*, want *grex Nereidum* is altijd een gewoner uitdrukking dan *rex Nereidum*, maar Nereus is hier beter op zijn plaats dan de Nereïden. **341** *coniugio . . suo* = feminis suis. **348** *Poeni . . leones*, Verg. Buc. V 27; Cir. 135: 'ille (Amor) etiam P o e n o s domitare l e o n e s'. **344** *virgatas* = maculosas, Herc. Oet. 146. — *India . . decolor*, vgl. Ov. Met. IV 21. **347** *aper*, vgl. Verg. G. III 255: 'd e n t e s que Sabellicus e x a c u i t sus'. **350** *murmure saevo*: het geluid dat de dieren in den bronsttijd maken. **351** *belua* = cetus, balaena, walvisch. **352** *Lucaeque boves* = olifanten, reeds bij Naevius (Varr. l. l. VII § 39): 'atque prius pariet lucustam Luca bovis' (of 'lucusta Lucam bovem'), vgl. Lucr. V 1302 (Mayor). Oorspr. hebben de olifanten in Z.-Italie λευκαὶ βόες geheeten, toen Pyrrhus ze daar bracht, welke naam later met Lucanië in verband is gebracht [1]).

[1]) Daarentegen meent K. Meister Lat. Gr. Eigennamen p. 48, dat de oude verklaring „Lucaansche ossen" juist is. Dan zou *Luca(s)* ontstaan zijn uit het Osc. Lúvkanateís >Lúvkans> loukās.

sibi naturam. nihil immune est,
odiumque perit, cum iussit Amor;
veteres cedunt ignibus irae.
quid plura canam?
vincit saevas cura novercas.

altrix, profare quid feras; quonam in loco est
regina? saevis ecquis est flammis modus?

NVTRIX PHAEDRA CHORVS

Spes nulla tantum posse leniri malum,
finisque flammis nullus insanis erit.
torretur aestu tacito et inclusus quoque,
quamvis tegatur, proditur vultu furor;
erumpit oculis ignis et lassae genae
lucem recusant, nil idem dubiae placet
artusque varie iactat incertus dolor.
nunc ut soluto labitur moriens gradu
et vix labante sustinet collo caput,
nunc se quieti reddit et, somni immemor,
noctem querelis ducit; attolli iubet
iterumque poni corpus et solvi comas
rursusque fingi: semper impatiens sui
mutatur habitus. nulla iam Cereris subit
cura aut salutis; vadit incerto pede,
iam viribus defecta: non idem vigor,
non ora tinguens nitida purpureus rubor;

352/3 De conjectuur v. Bücheler: *vindicat omnem / sibi naturam* (sc. Amor) is in alle opzichten boven de lectio tradita te verkiezen: *vindicat omnes / natura. sibi cet.* Niet de natuur, maar Amor heeft het heelal in zijn macht. Dit is althans de hoofdgedachte van het geheele koorlied. **357** Het is niet te ontkennen, dat die 'novercae' aan het einde op ons een eenigszins comischen indruk maken (ἀπροσδόκητον). **358** Wanneer de laatste woorden van het koor zijn weggestorven, treedt de nutrix uit het paleis en richt de kooraanvoerder tot haar het woord.

360 Over het begin van dit tweede bedrijf (360—403) vgl. Inl. p. XV. **364** Na *erumpit oculis ignis* kan *genae* niet op nieuw 'de oogen' [1]) aanduiden, zooals men uit het praedicaat *lucem recusant* zou opmaken, maar moet hier wel „blik, voorkomen" beteekenen, Eur. Hipp. 175. **365** *nil idem dubiae placet*, een toestand als die v. Myrrha, door Ov. Met. X 370—372 beschreven, vgl. Eur. Hipp. 184: *οὐδέ σ' ἀρέσκει τὸ παρόν, τὸ δ' ἀπὸν / φίλτερον ἡγεῖ.* **366** *varie iactat*: variis modis vexat, fatigat, exercet, wat dan in de volgende verzen nader wordt uitgewerkt. **367** *ut* behoort bij *moriens*. **368** *labante . . collo*, Verg. Aen. IX 437: 'lassove papavera collo/ demisere caput'. **369** Vgl. de schildering van Phaedra's toestand bij Eur. Hipp. 198 sqq.: *αἴρετέ μου δέμας, ὀρθοῦτε κάρα . . . . ἀμπέτασον βόστρυχον ὤμοις.* **372** *fingi* = componi. — *impatiens habitus sui*: het niet uithoudende, in dezelfde houding te blijven. **373** *Cereris* = panis, cibi. **375** *defectus* c. abl. (sanguine, vigore) Ov. Met. V 96, X 194.

[1]) Ov. Her. XX 206, Prop. III 12, 26; IV 5, 16.

[populatur artus cura, iam gressus tremunt
tenerque nitidi corporis cecidit decor.]
et qui ferebant signa Phoebeae facis
oculi, nihil gentile nec patrium micant.
lacrimae cadunt per ora et assiduo genae
rore irrigantur, qualiter Tauri iugis
tepido madescunt imbre percussae nives.
Sed en patescunt regiae fastigia.
reclinis ipsa sedis auratae toro
solitos amictus mente non sana abnuit.

PH. Removete, famulae, purpura atque auro inlitas
vestes, procul sit muricis Tyrii rubor,
quae fila ramis ultimi Seres legunt:
brevis expeditos zona constringat sinus,
cervix monili vacua, nec niveus lapis
deducat auris, Indici donum maris;
odore crinis sparsus Assyrio vacet.
sic temere iactae colla perfundant comae
umerosque summos, cursibus motae citis
ventos sequantur. laeva se pharetrae dabit
hastile vibret dextra Thessalicum manus.
[talis severi mater Hippolyti fuit.]
qualis relictis frigidi Ponti plagis
egit catervas Atticum pulsans solum
Tanaitis aut Maeotis et nodo comas
coegit emisitque, lunata latus
protecta pelta: talis in silvas ferar.

376 *rubor* in pl. v. color. — *ora tinguens* z. 652. **377—378** door Leo te recht tusschen haakjes geplaatst, daar zij een herhaling zijn van het voorafgaande. **380** *oculi*: haar oogen hebben hun glans verloren, herinneren niet meer aan haar afkomst van den zonnegod. — *patrium* in pl. v. 'avitum'. **382** *Tauri iugis* vgl. 168. — *qualiter* cet., vgl. Ov. am. I 7, 57: 'suspensaeque diu l a c r i m a e fluxere per ora / q u a l i t e r abiecta de n i v e manat aqua'. **384** *regiae fastigia*: het paleis met hoogen gevel. **387** *inlitas*: purpura pictas, auro intexto. **389** *fila* zijn de draden van den wilden zijworm, vgl. Marquardt Prl. p. 495; Plin. n. h. XI §§ 75—78. — *ultimi*: aan de grenzen der aarde wonend. — *legunt* = stringunt et colligunt. **390** *expeditos* = succinctos et a latere apertos. **391** *niveus lapis* = parel, vgl. Hier. ep. 130, 7: 'ut taceam de i n a u r i u m pretiis, c a n d o r e margaritarum, rubri maris profunda testantium'. **392** *deducat* sc. pondere suo. — *Indici . . maris*: de Rom. noemden de tegenw. Roode Zee *sinus Arabicus*, de Indische Zee *mare rubrum* of *oceanus Indicus*. **393** *odore . . Assyrio*: nardusolie, Hor. C. II 11, 16. **394** *sic temere* = *αὔτως*. — *comae* vgl. 371. **397** *Thessalicum*, vgl. Eur. Hipp. 220 sq: *ῥῖψαι Θεσσαλὸν ὅρπακ'.* **398** Dit vers, door N. Heinsius geschrapt, is stotend als tusschenzin en loopt vooruit op 403: *talis in silvas ferar.* **400** De dichter schildert een aanval van de Amazonen op Attica, Paus. I 15, 2: *ἐν δὲ τῷ μέσῳ τῶν τοίχων Ἀθηναῖοι καὶ Θησεὺς Ἀμαζόσι μάχονται.* **401** *Tanaites aut Maeotis*: een Amazone, die aan den Tanais (Don) of de Palus Maeotis (Zee van Azof) woont. **401/2** *nodo coegit emisitque* = in nodum coegit et a tergo demisit. **403** Na deze woorden worden de deuren van het paleis gesloten.

CHOR. Sepone questus: non levat miseros dolor;
agreste placa virginis numen deae.

NVTRIX HIPPOLYTVS

Regina nemorum, sola quae montes colis
et una solis montibus coleris dea,
converte tristes ominum in melius minas.
o magna silvas inter et lucos dea
clarumque caeli sidus et noctis decus,
cuius relucet mundus alterna vice,
Hecate triformis, en ades coeptis favens.
animum rigentem tristis Hippolyti doma:
det facilis aures; mitiga pectus ferum:
amare discat, mutuos ignes ferat.
inflecte mentem: torvus aversus ferox
in iura Veneris redeat. huc vires tuas
intende: sic te lucidi vultus ferant
et nube rupta cornibus puris eas,
sic te regentem frena nocturni aetheris
detrahere numquam Thessali cantus queant
nullusque de te gloriam pastor ferat.
ades invocata, iam fave votis, dea:
ipsum intuor solemne venerantem sacrum
nullo latus comitante — quid dubitas? dedit

404—405 Deze woorden richt het koor tot de nutrix; ze sluiten zich aan bij 383, vgl. Inl. p. XV.

406 De nutrix wendt zich tot het beeld van Artemis, dat met een altaar voor het paleis staat. Bij Eur. Hipp. 116 bevindt zich ook een beeld van Aphrodite aan de andere zijde van het tooneel. **408** *ominum*: het zijn de ongunstige voorteekenen, veroorzaakt door Phaedra's woorden (259—260). **411** *cuius . . alterna vice* = cuius luce alternis vicibus cum sole fulgente. **412** *triformis*: Artemis als jacht-, maangodin en godin v. de onderwereld, Hor. C. III 22, 4; = ter gemina Verg. Aen. IV 511. **417** *in iura* = in dicionem, potestatem. **418** *sic* (οὕτως) leidt dat gedeelte v. het gebed in, waarin de belooning voor het verhooren v. den wensch wordt vermeld, Hor. C I 3, 1. — *te lucidi vultus ferant*: daar uit het volgende *eas* („beweeg u") blijkt, dat de dichter hier geen verschil tusschen de maan en de maangodin maakt, moeten deze woorden wel hetzelfde beteekenen als: 'lucidos vultus feras'. **419** *cornibus puris* = non obscuratis, Verg. G I 432: '(sin luna) p u r a n e q u e o b t u n s i s per caelum c o r n i b u s ibit'. **421** *detrahere* = καθαιρεῖν Ar. Nub. 740. — *Thessali cantus*: aan Thessalische vrouwen schreef men de macht toe, om door tooverspreuken de maan uit haar baan te kunnen afleiden, terwijl men door het slaan op koperen bekkens bij maaneclipsen die betoovering trachtte tegen te gaan, vgl. 791, Tib. I 8, 21, Iuv. VI 443. **422** *gloriam*, nl. dat hij uw minnaar is geworden. — *pastor*, gelijk Endymion (309). **423** Bij deze woorden v. de nutrix treedt Hippolytus op het altaar v. Diana toe. Hij komt van de jacht terug. **424** *intuor* in pl. v. intueor, Kühner I² p. 894, Plaut. Most. 838. — *solemne sacrum*: het altaar v. Artemis, waar Hippolytus gewoonlijk zijn offer brengt, Eur. Hipp. 73 sqq. **425** *latus comitante* = „in sinistra ambulante", Hor. Sat. II 5, 18 (tegere), Iuv. III 131 (claudere). — *dubitas*: zij spreekt tot zich zelve,

tempus locumque casus: utendum artibus.
trepidamus? haud est facile mandatum scelus
audere, verum iussa qui regis timet,
deponat omne et pellat ex animo decus:
malus est minister regii imperii pudor.

HIPP. Quid huc seniles fessa moliris gradus,
o fida nutrix, turbidam frontem gerens
et maesta vultu? sospes est certe parens
sospesque Phaedra stirpis et geminae iugum?
NVTR. Metus remitte. prospero regnum in statu est
domusque florens sorte felici viget.
sed tu beatis mitior rebus veni:
namque anxiam me cura sollicitat tui,
quod te ipse poenis gravibus infestus domas.
quem fata cogunt, ille cum venia est miser;
at si quis ultro se malis offert volens
seque ipse torquet, perdere est dignus bona,
quis nescit uti. potius annorum memor
mentem relaxa: noctibus festis facem
attolle, curas Bacchus exoneret graves;
aetate fruere: mobili cursu fugit.
nunc facile pectus, grata nunc iuveni Venus:
exultet animus. cur toro viduo iaces?
tristem iuventam solve; nunc cursus rape,
effunde habenas, optimos vitae dies
effluere prohibe. propria descripsit deus
officia et aevum per suos duxit gradus:
laetitia iuvenem, frons decet tristis senem.
quid te coherces et necas rectam indolem?

maar 427 gaat zij weer in den eersten pers. over. **427** *trepidamus?* Indic. in pl. v. den Coniunct. in deliberatieve vragen, Schmalz LG⁴ p. 474, 2. — *mandatum*: een onwaarheid, want niets is door Phaedra aan de nutrix opgedragen; zij doet alles uit eigen beweging (272). **429** *decus*, vgl. Sall. Cat. 25, 3 'sed ei cariora semper omnia quam d e c u s atque pudicitia fuit'. **432** *turbidam* vgl. 790, Herc. fur. 954. **433/4** *sospes . . . sospesque*, vgl. Hom. Il. XVI 14: ζώειν . . . ζώει (Brakman, Misc. tertia 17). — *stirpis*: Acamas en Demophon, z. bl. 1. **437** *veni* = es, evade, vgl. Verg. Aen. V 344: 'pulchro v e n i e n s in corpore virtus'; Prop. II 34, 81: 'non haec ulli v e n i e n t ingrata' (vgl. het Fr. 'devenir'). **440** *cum venia*: ita ut ei ignosci possit. **442** *perdere dignus* = dignus qui perdat, Kühner LG. II 1, 685. **443** *quis* = quibus. — *annorum*: aetatis, iuventutis. **444** De dichter denkt aan de nachtelijke feesten ter eere v. Aphrodite en Bacchus. **445** *exoneret* m. acc. v. den last, die weggenomen wordt, Sen. ep. 3, 4; Tac. ann. III 54: 'exonerari laborum partem' (Nipperdey—Andresen). **446** *facile*: meegaande, plooibaar, Verg. G. III 165: 'dum f a c i l e s animi iuvenum, dum m o b i l i s aetas' (van 'vituli' gezegd). — *grata . . Venus*, Hor. C. IV 6, 21. **448** *toro viduo*, vgl. Verg. Aen. IV 32: 'solane perpetua maerens carpēre iuventa?' **449** *solve*: dissolve, mitiga, molli, Herc. Oet. 729. **451** *effluere prohibe*: 'noli pati sine fructu praeterire'. — *descripsit* sc. singulis aetatibus. **454** *rectam indolem*: zoo wordt de aard v. den mensch genoemd, die overeenkomstig de natuur leeft, dus ook aan Venus haar rechten geeft (417).

seges illa magnum fenus agricolae dabit
quaecumque laetis tenera luxuriat satis,
arborque celso vertice evincet nemus,
quam non maligna caedit aut resecat manus:
ingenia melius recta se in laudes ferunt,
si nobilem animum vegeta libertas alit.
truculentus et silvester ac vitae inscius
tristem iuventam Venere deserta coles?
hoc esse munus credis indictum viris,
ut dura tolerent, cursibus domitent equos
et saeva bella Marte sanguineo gerant? 465
quam varia leti genera mortalem trahunt *475*
carpuntque turbam, pontus et ferrum et doli! *476*
providit ille maximus mundi parens, 466
cum tam rapaces cerneret Fati manus, 467
ut damna semper subole repararet nova. 468
sed fata credas desse: sic atram Styga *477*
iam petimus ultro. caelibem vitam probet *478*
sterilis iuventus: hoc erit, quicquid vides, *479*
unius aevi turba et in semet ruet. *480*
excedat agedum rebus humanis Venus, 469
quae supplet ac restituit exhaustum genus: 470
orbis iacebit squalido turpis situ, 471
vacuum sine ullis piscibus stabit mare, 472
alesque caelo derit et silvis fera 473
solis et aer pervius ventis erit. 474
proinde vitae sequere naturam ducem: 481
urbem frequenta, civium coetum cole.
HIPP. Non alia magis est libera et vitio carens

456 *laetis . . . luxuriat*, vgl. Cic. de orat. II § 96, III § 155. — *tenera*: terwijl het graan nog *in herbis* is, vgl. Cic. Cael. § 76 (v. Wag.). — *satis* = agris. **459** *melius recta* = non depressa, non coacta. **460** *vegetus* wordt meestal v. den geest zelf gezegd (Cic. Tusc. I § 41, de div. I § 61, Liv. VI 22, 7) = krachtig, frisch, opgewekt, hier van de *libertas*, die den geest daartoe opkweekt. **475—476** en **477—480** heb ik met Peiper en Richter omgezet tusschen 465 en 466 en tusschen 468 en 469. Hierdoor wordt de gang v. de redeneering der nutrix zeer bevorderd. **475** *trahunt* sc. secum. **476** *carpunt* = minuunt, attenuant, Verg. G. III 215. **477** *credas*, vgl. 152. — *sic*: sc. ut tu facis. **478** *ultro*: niet door een der oorzaken in 476 vermeld, uit het leven gerukt, maar zelf aan het menschdom den ondergang berokkenend. — *probet*, z. 152. **480** *aevi* = aetatis humanae. — *in semet ruet* = collabetur, vgl. Phoen. 550. **469** *excedat agedum* cet. = quin puta Venerem iam non curare res humanas, z. 152. **471** *squalido turpis situ*, vgl. het bekende 'loca senta s i t u' Verg. Aen. VI 462. **472** *stabit* van de zee gezegd in pl. v. 'iacebit', zooals men ook zegt: 'navis stat'. **474** *sōlis* proleptisch gebruikt = ita ut solae fiant. — *pervius ventis*: met weglating van 'tantum', immers alleen de winden (niet de vogels) zullen de lucht doorklieven, vgl. Wagenvoort, Sen.'s brieven aan Lucilius p. 200, 68. **483** sqq. H. verheerlijkt het leven van den jager of in het algemeen van hem die op het land, in de vrije natuur, ver van de verdorvenheid der stedelijke bevolking leeft, vgl. Inl. p. XV en Hor. C. I 1, 28 (Kiessling—Heinze). De liefde voor de jacht is oorspronkelijk meer Grieksch dan Romeinsch.

ritusque melius vita quae priscos colat,
quam quae relictis moenibus silvas amat.
non illum avarae mentis inflammat furor
qui se dicavit montium insontem iugis,
non aura populi et vulgus infidum bonis,
non pestilens invidia, non fragilis favor;
non ille regno servit aut regno imminens
vanos honores sequitur aut fluxas opes,
spei metusque liber, haud illum niger
edaxque livor dente degeneri petit;
nec scelera populos inter atque urbes sata
novit nec omnes conscius strepitus pavet
aut verba fingit; mille non quaerit tegi
dives columnis nec trabes multo insolens
suffigit auro; non cruor largus pias
inundat aras, fruge nec sparsi sacra
centena nivei colla summittunt boves:
sed rure vacuo potitur et aperto aethere
innocuus errat. callidas tantum feris
struxisse fraudes novit et fessus gravi
labore niveo corpus Iliso fovet:
nunc ille ripam celeris Alphei legit,
nunc nemoris alti densa metatur loca,
ubi Lerna puro gelida perlucet vado,
sedesque mutas: hinc aves querulae fremunt

485 Bij *quae . . amat* denkt de dichter reeds minder aan het leven zelf, dan aan den persoon, die dat leven leidt. **488** *aura populi* in pl. v. het gewone 'aura popularis', Hor. C. III 2, 20, Cic. Verr. I § 35, Clu. § 77, Liv. XXII 26, 4: 'aura favoris popularis' (vgl. v. 489 'fragilis f a v o r'). — *vulgus infidum bonis* herinnert aan het begin van Vondel's Palamedes:

„'t wispelturig volk, dat veel te los van hooft
genoten dienst vergeet en 't ergste 't liefst gelooft."

489 *pestilens* = perniciosa, Ap. Met. IX 19: 'avaritia'. **490** *imminens* = loerende op, begeerig naar (vgl. inhians), Oct. 422; ep. 2, 6: 'alieno'. **492** *niger* = malus, zooals omgekeerd Herc. Fur. 862: 'et color noctis m a l u s'. **493** *degeneri*: de tand wordt 'degener' genoemd, omdat de nijd „hominem degenerat", dus causatief, vgl. Herc. Oet. 1387: 'd e g e n e r mentem Herculis clamor domaret'. **495** *conscius* sc. sibi sceleris. **496** *quaerit* c. inf., vgl. Schmalz LG⁴ p. 423. **497** *trabes* = ἐπιστύλια, de balken v. Hymettisch marmer, die op de zuilen rusten, Hor. C. II 18, 3—5: 'non t r a b e s Hymettiae / premunt c o l u m n a s ultima recisas / Africa'. — *insolens*: verkwistend, Cic. Rosc. Am. § 23 (Landgraf) 'i n s o l e n s in aliena (re)'. **498** *suffigit auro* hij beslaat de balken van onderen met goud, vgl. Plin. n. h. XXXIII § 50: 'a u r e i s clavis s u f f i g e r e crepidas'. De dichter denkt aan een 'aureum lacunar' Hor. C. II 18, 1—2. — *cruor largus*: nl. van de in 500 vermelde hecatombe ('centena colla'). **499** *fruge . . sacra* = mola salsa. **503** *struxisse*: over dezen inf. perf. vgl. Schmalz LG⁴ p. 435. **504** *Iliso*. vgl. 13. **505** *Alphei*: rivier in Elis, waaraan Olympia is gelegen. **506** *metatur* heeft, evenals 'metiri', de bijbeteekenis van: 'den weg afleggen door', vgl. Sil. It. VI 57/8: 'solos per noctem metantur agros'. **507** *Lerna . . gelida* is een bron bij Corinthe, Paus. II 4, 5, niet het moeras bij Argos, waarbij het praedicaat 'perlucet' niet past. **508** *sedesque*

ornique ventis lene percussae tremunt
veteresque fagi. iuvit aut amnis vagi
pressisse ripas, caespite aut nudo leves
duxisse somnos, sive fons largus citas
defundit undas sive per flores novos
fugiente dulcis murmurat rivo sonus.
excussa silvis poma compescunt famem
et fraga parvis vulsa dumetis cibos
faciles ministrant. regios luxus procul
est impetus fugisse: sollicito bibunt
auro superbi; quam iuvat nuda manu
captasse fontem! certior somnus premit
secura duro membra versantem toro.
non in recessu furta et obscuro improbus
quaerit cubili seque multiplici timens
domo recondit: aethera ac lucem petit
et teste caelo vivit. hoc equidem reor
vixisse ritu prima quos mixtos deis
profudit aetas. nullus his auri fuit
caecus cupido, nullus in campo sacer
divisit agros arbiter populis lapis;
nondum secabant credulae pontum rates:
sua quisque norat maria; non vasto aggere
crebraque turre cinxerant urbes latus;
non arma saeva miles aptabat manu
nec torta clausas fregerat saxo gravi

mutas sc. metatur: zoo leest Leo in pl. v. *sedesque mutat*, daar het veranderen v. plaats reeds in de vorige verzen voldoende beschreven is (Leo Sen. tr. I 223). — *hinc* (*hic* codd. rec.): van hier uit weerklinkt, van hier hoort men de klacht der vogels. — *aves*: het begrip „slechts" is hier wederom weggelaten, vgl. 474. **511/2** *pressisse . . . duxisse*, vgl. 503. **514** *murmurat . . sonus* in pl. v. 'rivus murmurat dulci sono'. **518** *est impetus* sc. ei = hij verlangt vurig, een uitdrukking die bij Ov. veel voorkomt, Met. II 663, V 287, VI 461, VIII 38, XI 332. — *fugisse*, vgl. 503. **519** *superbi* = potentes, nobiles, Troad. 6. — *nuda manu* = sola manu, zonder schep of beker. **520** *captasse*, vgl. 503. **522** *furta* beteekent hier geen diefstal, maar zooals uit *obscuro cubili* en *multiplici domo recondit* blijkt: overspel, vgl. Oct. 762: '*furta* Tonantis'. **525** *hoc . . ritu*: er volgt een beschrijving van de gouden eeuw of den paradijsstaat, die wij bij de meeste Augusteïsche dichters aantreffen, Ov. Met. I 89—150 (Haupt—Ehwald en de daar geciteerde plaatsen), Gruppe Gr. Myth. and Rel. II p. 447; Graf, ad aureae aetatis fabulam symb. Leipz. Stud. VIII 1885, p. 1—84. Daarentegen vindt men bij Lucr. V 925—987 een voorstelling van een oudste bevolking, die in holen en bosschen woonde en een voortdurenden strijd om het bestaan met de wilde dieren te voeren had. **526** *mixtos deis*: te zamen met de goden levend (niet: als halfgoden); immers in de gouden eeuw leefden de goden nog met de menschen op aarde, vgl. Herc. Oet. 175: 'natis m i x t o s patres'. **529** *lapis*: de zoogenaamde 'terminus' of grenssteen, die heilig was, Liv. XLI 13 § 1, Iuv. XVI 38, Tib. I 3, 43. **530** *credulae* = nimis credentes ponto, Hor. C. I 11, 8. **531** *sua quisque norat maria*, vgl. Man. I 78. **532** *latus* van den persoon 'qui latus tegit' overgedragen op de steden. **533** *manu* zal wel niet als abl., maar als dat. = manui opgevat moeten worden, zooals de constructie van 'aptare' eischt. **534** *torta*: op de 'ballista' zelf wordt de draaiende

ballista portas, iussa nec dominum pati
iuncto ferebat terra servitium bove:
sed arva per se feta poscentes nihil
pavere gentes, silva nativas opes
et opaca dederant antra nativas domos.
rupere foedus impius lucri furor
et ira praeceps quaeque succensas agit
libido mentes; venit imperii sitis
cruenta, factus praeda maiori minor:
pro iure vires esse. tum primum manu
bellare nuda saxaque et ramos rudes
vertere in arma: non erat gracili levis
armata ferro cornus aut longo latus
mucrone cingens ensis aut crista procul
galeae comantes: tela faciebat dolor.
invenit artes bellicus Mavors novas
et mille formas mortis. hinc terras cruor
infecit omnis fusus et rubuit mare.
tum scelera dempto fine per cunctas domos
iere, nullum caruit exemplo nefas:
a fratre frater, dextera gnati parens
cecidit, maritus coniugis ferro iacet
perimuntque fetus impiae matres suos;
[taceo novercas. mitius nil est feris]
sed dux malorum femina: haec scelerum artifex
obsedit animos, huius incestis stupris
fumant tot urbes, bella tot gentes gerunt
et versa ab imo regna tot populos premunt.
sileantur aliae: sola coniunx Aegei,

beweging overgebracht, die zij aan het projectiel geeft. Over de blije vgl. Marquardt R S V II 522. **537** *poscentes nihil* sc. ab arvis. **540** *foedus*: het verbond, dat de mensch met de aarde gesloten had. **541** *ira praeceps*, vgl. het Duitsche: Jähzorn. **543** *factus* stemt in geslacht overeen met het subject *minor*, niet met het praedicaatsnomen *praeda*. **544** sqq. Ik geloof niet, dat na *nuda* iets uitgevallen is (Leo), maar *-que* na *saxa* heeft een bet. die nadert tot *-ve*. In den oudsten tijd streed men met de vuist *of* met steenen en stokken. Daarna gebruikte men meer verfijnde wapenen (Bentley zou hier *-que* in *-ve* veranderen, zooals hij meermalen bij Manilius doet). **548/9** *crista . . galeae comantes* geeft κορυθαίολος weer, *procul* ἀπόπροθεν, Verg. Aen. II 391, III 468. — *dolor* = ira, Med. 446. **551** *mille formas mortis*, vgl. Tib. I 3, 50 (Leo).: 'nunc l e t i m i l l e patentque viae.' **552** *rubuit* sc. proeliis navalibus. **553** *dempto fine* = eindeloos, vgl. Liv. II 42, 1. **555** *a fratre frater* cet.: navolging van de bekende passage Ov. Met. I 144—148. **558** door Richter te recht geschrapt, omdat H. op dit oogenblik allerminst vijandig tegenover zijn stiefmoeder gezind is, vgl. 434, 608, 632 sq. De beteekenis van den regel is: 'vergeleken bij stiefmoeders, zijn wilde dieren de zachtste beesten.' **561** *tot urbes*: S. denkt in de eerste plaats aan Troje, maar daarnaast kende de mythe nog andere steden, die het slachtoffer van het overspel eener vrouw geworden waren, Hor. Sat. I, 3, 107. **562** *premunt* sc. servitute. **563** *coniunx Aegei*: na haar vlucht uit Corinthe kwam Medea te Athene en huwde daar met ~~Theseus~~. **564** *dirum genus*: Medea had allerlei misdaden op haar geweten: den dood van haar

Medea, reddet feminas dirum genus.
NVTR. Cur omnium fit culpa paucarum scelus?
HIPP. Detestor omnis, horreo fugio execror.
sit ratio, sit natura, sit dirus furor:
odisse placuit. ignibus iunges aquas
et amica ratibus ante promittet vada
incerta Syrtis, ante ab extremo sinu
Hesperia Tethys lucidum attollet diem
et ora dammis blanda praebebunt lupi,
quam victus animum feminae mitem geram.
NVTR. Saepe obstinatis induit frenos Amor
et odia mutat. regna materna aspice:
illae feroces sentiunt Veneris iugum;
testaris istud unicus gentis puer.
HIPP. Solamen unum matris amissae fero,
odisse quod iam feminas omnis licet.
NVTR. Vt dura cautes undique intractabilis
resistit undis et lacessentes aquas
longe remittit, verba sic spernit mea.
Sed Phaedra praeceps graditur, impatiens morae.
quo se dabit fortuna? quo verget furor?
terrae repente corpus exanimum accidit
et ora morti similis obduxit color.
attolle vultus, dimove vocis moras:
tuus en, alumna, temet Hippolytus tenet.

PHAEDRA IDEM

Quis me dolori reddit atque aestus graves

broertje Absyrtus, van Pelias, van Creon en Creusa en van haar eigen kinderen. **566** *detestor omnis horreo fugio execror* herinnert aan Cicero's woorden (Cat. II § 1): 'abiit excessit evasit erupit', maar bij Cicero heeft de climax niet onder het metrum geleden, zooals bij S. **567** 'Mijn vrouwenhaat komt uit verstandelijke overweging of uit mijn aard of uit waanzin voort.' **569** *ante . . . quam* (573) de zoogenaamde figuur van het ἀδύνατον, bij Lat. dichters en vooral bij Ovidius zeer geliefd, Met. XIII 324 (Ehwald), Hor. Epod. 5, 79; C. I 33, 7: 'sed prius Apulis iungentur capreae l u p i s, quam' cet. **571** *Tethys:* uxor Oceani pro mari, Herc. fur. 887. **573** *victus* sc. tuis verbis. **576** *illae:* ook de Amazonen moeten, om haar geslacht voort te planten, zich het juk van Venus laten welgevallen. **577** *unicus:* de Amazonen doodden de kinderen v. 't mannelijk geslacht, die uit haar omgang met de naburen geboren werden; Theseus was daardoor een *unicus gentis puer,* Iust. II 4, 9—11. **579** *omnis:* mijn moeder behoef ik, nu zij dood is, niet meer uit te zonderen. **580** De vergelijking is aan Vergilius ontleend, Aen. VI 470—471 ('Marpesia c a u t e s'). — *intractabilis:* in eig. zin van personen gebruikt (= ongenaakbaar), vgl. 229, 271; hier op een zaak overgedragen, evenals bij Verg. G. I 211. **583** sqq. Over het volgende tooneel z. Inl. p. XIII. Phaedra stort zich uit het paleis en valt aan de voeten v. Hippolytus in zwijm. Nu de woorden van haar nutrix hun uitwerking gemist hebben, neemt zij zelf haar toevlucht tot een echt vrouwelijke list. **584** *se dabit* = zal zich snel keeren, Verg. Aen. IV 606, 627; G. I 287. **587** *vocis moras:* wat de stem tegenhoudt, iem. verhindert te spreken, Verg. Aen. X 428. **589** *me* sc. revocatam ad vitam. Deze woorden spreekt Ph., terwijl zij weer tot zich zelve komt. — *aestus* sc. curarum, Verg. Aen. VIII 19.

reponit animo? quam bene excideram mihi!
HIPP. Cur dulce munus redditae lucis fugis?
PH. Aude, anime, tempta, perage mandatum tuum.
intrepida constent verba: qui timide rogat,
docet negare. magna pars sceleris mei
olim peracta est; serus est nobis pudor:
amavimus nefanda. si coepta exsequor,
forsan iugali crimen abscondam face:
honesta quaedam scelera successus facit —
en incipe, anime! — Commodes paulum, precor,
secretus aures. si quis est abeat comes.
HIPP. En locus ab omni liber arbitrio vacat.
PH. Sed ora coeptis transitum verbis negant;
vis magna vocem mittit et maior tenet.
vos testor omnis, caelites, hoc quod volo —
[me nolle]
HIPP. Animusme cupiens aliquid effari nequit?
PH. Curae leves loquuntur, ingentes stupent.
HIPP. Committe curas auribus, mater, meis.
PH. Matris superbum est nomen et nimium potens:
nostros humilius nomen affectus decet;
me vel sororem, Hippolyte, vel famulam voca,
famulamque potius: omne servitium feram.
non me per altas ire si iubeas nives,
pigeat gelatis ingredi Pindi iugis;
non, si per ignes ire et infesta agmina,
cuncter paratis ensibus pectus dare.

590 *bene* behoort meer bij den geheelen zin dan bij het werkwoord: hoe goed was het voor mij geweest, dèn dood in te gaan. *Sibi excidere* een uitdrukking die elders niet voorkomt, beteekent eig.: aan zichzelf ontvallen. **592** *anime* = ὦ θυμέ· Leo, der Monolog im Drama p. 2, 16 wijst erop, dat bij Hom. de helden hun eigen hart aanspreken en Euripides tot dezen Homerischen monoloog is teruggekeerd (Alc. 837). Seneca volgt ook in dit opzicht zijn voorbeeld. Vgl. ook Theogn. 877, 1029 (τόλμα, θυμέ, κακοῖσιν ὅμως ἄτλητα πεπονθώς), Archil. 66, 1. **593** *docet negare:* geeft zelf aanleiding tot een weigerend antwoord. **595** *olim:* toen ik liefde voor H. opvatte. **596** *nefanda:* n. plur. in pl. v. een adv.: onze liefde was zondig, niet het voorwerp daarvan. **597** *forsan:* wanneer Theseus niet terugkeert, vgl. 219. **601** *arbitrio* = aanwezigheid v. een getuige (*ar-bĭter*), deelneming v. een derde die er bij komt. In deze beteekenis is het woord zeer zeldzaam, Herc. Oet. 484; Aetna 196. **603** *mittit* = emittit (zoo leest **A**), dimittit. **604** Na *volo* is een aposiopesis, die in de hschr. is aangevuld met de woorden *me nolle*, welke extra metrum staan. **607** *stupent*, vgl. Her. III 14: τὰ μὲν οἰκῄϊα ἦν μέζω κακὰ ἢ ὥστε ἀνακλαίειν, τὸ δὲ τοῦ ἑταίρου πένθος ἄξιον ἦν δακρύων. **609** *potens*: op den naam (*nomen*) wordt overgedragen, wat eig. van den persoon die hem draagt, geldt. **611** *sororem*: hier niet meer dan 'amicam', zooals dikwijls in de erotische poezie, Mart. II 4, 3 (Friedländer), Tib. III 1, 26. **613** *nives*, vgl. Verg. Buc. X 64 sqq.; 'non illum (amorem) nostri possunt mutare labores, / nec si frigoribus mediis Hebrumque bibamus / S i t h o n i a s q u e n i v e s hiemis subeamus aquosae'. **614** *Pindi*: de Pindus is het grensgebergte tusschen Thessalië en Epirus, waarvan enkele toppen 2700 M. hoog zijn. Misschien dacht S. aan Hor. C. I 12, 6: 'aut super P i n d o

mandata recipe sceptra, me famulam accipe:
[te imperia regere, me decet iussa exequi]
muliebre non est regna tutari urbium;
tu qui iuventae flore primaevo viges
cives paterno fortis imperio rege,
sinu receptam supplicem ac servam tege.
miserere viduae — HIPP. Summus hoc omen deus
avertat. aderit sospes actutum parens.
PH. Regni tenacis dominus et tacitae Stygis
nullam relictos fecit ad superos viam:
thalami remittet ille raptorem sui?
nisi forte amori placidus et Pluton sedet.
HIPP. Illum quidem aequi caelites reducem dabunt.
sed dum tenebit vota in incerto deus,
pietate caros debita fratres colam
et te merebor esse ne viduam putes
ac tibi parentis ipse supplebo locum.
PH. O spes amantum credula, o fallax Amor!
satisne dixi? precibus admotis agam.
Miserere, tacitae mentis exaudi preces —
libet loqui pigetque. HIPP. Quodnam istud malum est?
PH. Quod in novercam cadere vix credas malum.
HIPP. Ambigua voce verba perplexa iacis:
effare aperte. PH. Pectus insanum vapor
amorque torret. intimis fervet ferus

g e l i d o v e in Haemo'; Herc. Fur. 1285. **617** *mandata* sc. mihi a patre tuo. **618** Met recht heeft Peiper dit vers geschrapt: het loopt op het volgende vooruit. **619** *regna .. urbium*: 'ea tempestate singularum fere potentium Graeciae urbium regna erant' (Gronovius). **620** *flore primaevo*, Verg. Aen. VII 162: 'p r i m a e v o f l o r e iuventus'. **621** *paterno*: waarop gij als zoon recht hebt. **622** *tege* sc. me. **623** *miserere viduae*, vgl. 636, 671 en Inl. p. XIII. Evenals *sinu* in v. 622 is ook *vidua* dubbelzinnig gebruikt. Phaedra noemt zich zoo, omdat haar man afwezig is; H. vat het in eig. zin op, als werd zijn vader reeds als dood beschouwd en laat daarom volgen: *summus hoc omen deus avertat*. **625** *regni tenacis*: het rijk dat zijn bewoners niet loslaat, Herc. fur. 679: 'umbrae t e n a c e s'. — *tacitae*: in 't alg. van de stilte, die in het doodenrijk heerscht. Eenigszins anders Herc. fur. 713. **626** *relictos*: wanneer men eenmaal de bovenwereld verlaten heeft. **627** *raptorem*, vgl. 98. **628** *nisi forte* ironisch, Kühner LG² II 2, 416, b. — *amori placidus*: kalm, onverschillig ten opzichte van de liefde. — *et Pluton*: ook Pluto, zooals gij. — *sedet* = desidet, omdat hij rustig toelaat, dat zijn vrouw geschaakt wordt [1]). **629** *aequi* tegenover Theseus, die zijn vriend trouw blijft. **631** *fratres* z. Inl. p. XXII 6. **632** *merebor ne* cet. = 'meritis et pietate efficiam, ne', Kühner LG² II 2, 226 k. **634—635** worden door Ph. ter zijde gezegd. — *satisne dixi?* nonne satis dixi? vgl. Cic. Tusc. V 62: 's a t i s n e videtur' cet. — *admotis*, vgl. Ov. Pont. III 7, 36. **639** *perplexă* behoort bij *voce* dat hier hetzelfde beteekent als 'sermone'. **640** *vapor* wordt zelden, zooals hier, van den liefdegloed gebezigd. **641** sqq. De passage herinnert aan Verg. Aen. VIII 388 sqq., maar daar wordt de liefde van Vulcanus

[1]) Onjuist lijkt mij de opvatting van Miller: „unless, indeed, grim Pluto has at last grown mild to love".

[penitus medullas atque per venas meat]
visceribus ignis mersus et venas latens
ut agilis altas flamma percurrit trabes.
HIPP. Amore nempe Thesei casto furis?
PH. Hippolyte, sic est: Thesei vultus amo
illos priores quos tulit quondam puer,
cum prima puras barba signaret genas
monstrique caecam Gnosii vidit domum
et longa curva fila collegit via.
quis tum ille fulsit! presserant vittae comam
et ora flavus tenera tinguebat pudor;
inerant lacertis mollibus fortes tori;
tuaeque Phoebes vultus aut Phoebi mei,
tuusque potius — talis, en talis fuit
cum placuit hosti, sic tulit celsum caput:
in te magis refulget incomptus decor;
est genitor in te totus et torvae tamen
pars aliqua matris miscet ex aequo decus:
in ore Graio Scythicus apparet rigor.
si cum parente Creticum intrasses fretum,
tibi fila potius nostra nevisset soror.
te te, soror, quacumque siderei poli
in parte fulges, invoco ad causam parem:
domus sorores una corripuit duas,
te genitor, at me gnatus. en supplex iacet

niet met de vlammen, die langs de balken van het huis lekken, vergeleken, maar met het hemelvuur, dat de wolken splijt ('p e r c u r r i t lumine nimbos'). **642** ontbreekt in **E.** **646** De vocativus *Hippolyte*, gevolgd door *sic est*, geeft aan de volgende woorden iets vertrouwelijks, vgl. ep. mor. 5, 7: 'ita est, mi Lucili'. **648** *cum prima* cet.: navolging v. Verg. Aen. IX 181: 'ora puer p r i m a s i g n a n s intonsa iuventa'. **649** *Gnosii* = Cretensis; Cnosos was de residentie van Phaedra's vader, Hom. Od. XIX 178: τῇσι δ' ἐνὶ Κνωσὸς μεγάλη πόλις, ἔνθα τε Μίνως / ἐννέωρος βασίλευε, in de nabijheid lag het Labyrint. **650** *curvā* = kronkelend, vgl. Verg. G. II 11: 'flumina late c u r v a'. **651** *vittae* draagt Theseus, omdat hij, evenals de andere Atheensche jongelingen, aan den Minotaurus zal geofferd worden. **652** *flavus .. pudor*: 'flavus' is de kleur van honig en goud; wanneer het hier van het schaamrood gebruikt wordt, moet zich uit de beteekenis geel, roodgeel wel die van rood ontwikkeld hebben. **654** *tuae*: de door u vereerde Artemis. — *mei*: mijn grootvader Apollo, vgl. p. 1. **655** *tuusque*: op dezelfde wijze spreekt bij Apuleius de noverca haar privignus toe, Met. X 3, 25: 'illius enim recognoscens imaginem in tua facie merito te diligo'. **657** *incomptus* = 'nativus, non fucatus'. **659** *miscet ex aequo*: het beeld is ontleend aan de menging van twee vloeistoffen in gelijke verhouding. **660** *Scythicus*: de Amazonen zijn afstammelingen van de Scythen, Iust. II 1, 3. **662** *soror*: Ariadne. **664** *te te*: de geminatio is veroorzaakt door Ph.'s onstuimig verlangen, haar zuster in haar eigen zaak te betrekken. — *poli* = caeli; het sterrenbeeld de Kroon bevindt zich in den noordelijken sterrenhemel, niet ver van den Boötes, Man. V 21: 'atque Ariadneae caelestia dona coronae', I 319 (v. Wag.). **665** *domus .. una* (z. Inl. p. XVIII 2): Theseus en Hippolytus. — *corripuit* = potitus est, Med. 105: 'felix Aeoliam corripe virginem'. **666** *en supplex iacet*: met deze woorden werpt Ph. zich aan de voeten v. haar stiefzoon, Inl. p. XIII; Ov. Her. IV 149—154. Deze scène in 't Gr. stuk schijnt de ergernis

adlapsa genibus regiae proles domus.
respersa nulla labe et intacta, innocens
tibi mutor uni. certa descendi ad preces:
finem hic dolori faciet aut vitae dies.
miserere amantis — HIPP. Magne regnator deum,
tam lentus audis scelera? tam lentus vides?
et quando saeva fulmen emittes manu,
si nunc serenum est? omnis impulsus ruat
aether et atris nubibus condat diem,
ac versa retro sidera obliquos agant
retorta cursus. tuque, sidereum caput,
radiate Titan, tu nefas stirpis tuae
speculare? lucem merge et in tenebras fuge.
cur dextra, divum rector atque hominum, vacat
tua nec trisulca mundus ardescit face?
in me tona, me fige, me velox cremet
transactus ignis — sum nocens, merui mori:
placui novercae. — dignus en stupris ego?
scelerique tanto visus ego solus tibi
materia facilis? hoc meus meruit rigor?
o scelere vincens omne femineum genus,
[o maius ausa matre monstrifera malum]
genetrice peior! illa se tantum stupro
contaminavit, et tamen tacitum diu
crimen biformi partus exhibuit nota
scelusque matris arguit vultu truci
ambiguus infans — ille te venter tulit.
o ter quaterque prospero fato dati
quos hausit et peremit et leto dedit
odium dolusque — genitor, invideo tibi:
Colchide noverca maius haec, maius malum est.
PH. Et ipsa nostrae fata cognosco domus:

der Atheners opgewekt te hebben. **669** *tibi mutor uni* = tua causa muto mores meos. **671** *miserere amantis*, vgl. 623, 636. **672** *lentus* = onverschillig, phlegmatisch, Cic. de or. II § 305: 'nimium patiens et l e n t u s;' vgl. Iuv. VI 394 sqq 'respondes his, Iane pater? magna otia caeli.' **676** *versa retro* ... *retorta* is geen tautologie. Eerst keeren de sterren op haar weg terug en daarna beschrijven ze haar banen in tegenovergestelde richting. — *obliquos* nl. ten opzichte v. den horizon, vgl. Man. III 339: 'sidera ... o b l i q u a'. **677** *sidereum*: de zon zelf behoort ook tot de sidera. **678** *stirpis tuae*: van uw kleindochter, vgl. p. 1. **681** *trisulca*, vgl. 189. **683** *transactus ignis*: de bliksemschicht, die door mij heengedreven is; een constructie als Oed. 857: 'ferrum per ambos tenue transactum pedes.' **684** *dignus en stupris ego?* Bij deze woorden richt H. zich tot Phaedra. — *stupris* = schandelijk aanzoek. **686** *rigor* = austeritas, 660. **688** door Bothe geschrapt, met recht, daar het een verklaring is van 689: *genetrice peior*. **689** *se tantum* = zich zelve alleen, terwijl g ij u zelve en mij onteert. **692** *truci* = taurino. **693** *ambiguus*: Minotaurus. **694** *o terque quaterque*, vgl. Verg. Aen. I 94, Hom. Od. V 306. **695** *hausit* = occidit. Meestal zegt men *latus alicui haurire* = doorboren; in den zin van 'dooden' Val. Fl. VI 554: 'peditem pedes haurit Amastrin.' **697** *Colchide noverca* = Medea, vgl. 564.

fugienda petimus; sed mei non sum potens.
te vel per ignes, per mare insanum sequar
rupesque et amnes, unda quos torrens rapit;
quacumque gressus tuleris, hac amens agar —
iterum, superbe, genibus advolvor tuis.
HIPP. Procul impudicos corpore a casto amove
tactus — quid hoc est? etiam in amplexus ruit?
stringatur ensis, merita supplicia exigat.
en impudicum crine contorto caput
laeva reflexi: iustior numquam focis
datus tuis est sanguis, arquitenens dea.
PH. Hippolyte, nunc me compotem voti facis;
sanas furentem. maius hoc voto meo est,
salvo ut pudore manibus immoriar tuis.
HIPP. Abscede, vive ne quid exores, et hic
contactus ensis deserat castum latus.
quis eluet me Tanais aut quae barbaris
Maeotis undis Pontico incumbens mari?
non ipse toto magnus Oceano pater
tantum expiarit sceleris. o silvae, o ferae!
NVTR. Deprensa culpa est. anime, quid segnis stupes?
regeramus ipsi crimen atque ultro impiam
Venerem arguamus: scelere velandum est scelus;
tutissimum est inferre, cum timeas, gradum.
ausae priores simus an passae nefas,

699 *fugienda petimus*: mater taurum, ego privignum. **700** *sequar*, vgl. Verg. Buc. X 22 sq.: 'tua cura Lycoris / p e r que nives alium p e r que horrida castra s e c u t a est.' **701** *torrens*: meestal wordt de rivier zelf zoo genoemd; hier op de golven overgedragen, die de rivier — volgens de voorstelling van S. — met zich meesleuren. **705** Phaedra wil H. omhelzen. **706** *exigat* sc. a te, vgl. de ira II 22 (s. f.): 'potest enim poena dilata e x i g i, non potest e x a c t a revocari.' **707** *crine contorto*: met de linkerhand grijpt H. Phaedra in de haren (crines contorquet) en draait haar hoofd van zich af (reflectit). Men denke aan uitdrukkingen als: collo obtorto. Miller vertaalt: „by her twisted locks", neemt dus *contortus* = in elkaar gedraaid, gevlochten, doch vgl. Agam. 479: 'altas Aquilo c o n t o r q u e t nives.' **708** *iustior sanguis*, niet: rechtvaardiger bloed, maar met meer recht is nooit bloed enz.; iustior beteekent hier dus dignior, het meer verdienend. **709** *arquitenens* = ἰοχέαιρα. **710** sqq. Een van de best geslaagde gedeelten van dit treurspel; Leo Sen. trag. I 178: „atque versum 710 ... etiam Euripides scribere poterat." — *compotem voti* = mijn wensch vervuld ziende, Ov. a. a. I 486. Met gewijzigde constructie *compote voto*, Ag. 379. **713** *ne quid exores* = ne quid orando impetres, sc. mortem a me. **715** *Tanais* = de Don, vgl. Herc. fur. 1323: 'quis T a n a i s, aut quis Nilus ... a b l u e r e dextram poterit?' **716** *incumbens mari* = influens in mare. — *Maeotis* sc. palus, vgl. 401, Herc. fur. 1327. **717** *pater*: Neptunus. **718** *o silvae, o ferae* sc. ad vos propero; onder het uitspreken v. deze woorden snelt H. weg. **719** *anime*, vgl. 592 — *culpa* sc. nostra ab Hippolyto. **720** *regeramus ipsi* (= in ipsum H.) *crimen*, Plin. ep. ad Trai. 19 (30), 2: 'dum communem culpam hi i n illos .. r e g e r e r e posse confidunt.' **721** *impiam Venerem arguamus*: Hippolytum arguamus dominam meam stuprasse. **722** *inferre gradum* = oprukken, aanvallen, Tac. hist. III 25, 1; zich ergens heen begeven Oed. 548.

secreta cum sit culpa, quis testis sciet?
   Adeste, Athenae! fida famulorum manus,
fer opem! nefandi raptor Hippolytus stupri
instat premitque, mortis intentat metum,
ferro pudicam terret — en praeceps abit
ensemque trepida liquit attonitus fuga.
pignus tenemus sceleris. hanc maestam prius
recreate. crinis tractus et lacerae comae
ut sunt remaneant, facinoris tanti notae.
perferte in urbem. recipe iam sensus, era.
quid te ipsa lacerans omnium adspectus fugis?
mens inpudicam facere, non casus solet.

CHORVS

   Fugit insanae similis procellae,
ocior nubes glomerante Coro,
ocior cursum rapiente flamma,
stella cum ventis agitata longos
   porrigit ignes.

Conferat tecum decus omne priscum
fama miratrix senioris aevi:
pulchrior tanto tua forma lucet,
clarior quanto micat orbe pleno

724 *secreta*: alleen aan H. bekend. **725** De nutrix roept de Atheners en de dienaren van het paleis te hulp, vgl. 1191. **726** *raptor stupri*: een vreemde verbinding om hem aan te duiden: qui stupro honorem Phaedrae rapuit; vgl. 627. **731** *recreate* is tot de toesnellende dienaren gezegd. **733** *perferte* sc. nuntium, factum (Ag. 1005), niet 'dominam meam', want deze begeeft zich, zoodra zij weer tot zich zelve gekomen is, in het paleis, vgl. 863—864, terwijl de nutrix op het tooneel blijft en Theseus afwacht, vgl. 854. **735** De nutrix doet het voor de omstanders voorkomen, alsof haar meesteres inderdaad door H. verkracht is. Vandaar haar woord: gij behoeft u niet te schamen, want onrein wordt een vrouw door haar eigen wil, niet door hetgeen het lot haar aandoet (892). Het vers behoort weer tot de kernachtige sententiae, waaraan dit stuk zoo rijk is, vgl. 593, 722.

737—823 In dit tweede lied bezingt het koor de schoonheid van H., maar waarschuwt tegelijk, welke gevaren die schoonheid voor een jongen man meebrengt. Het metrum is meer afwisselend dan in de andere liederen: 736—752 Sapphische hendecasyllaben of elfvoeters (–́ ⏑ –́ – –́ | ⏑ ⏑ –́ ⏑ –́ ⏓) met twee versus Adonii (–́ ⏑ ⏑ –́ ⏓), Christ Metrik §§ 631, 189; 753—760 Asclepiadei minores (–́ – –́ ⏑ ⏑ –́ || –́ ⏑ ⏑ –́ ⏑ –) Christ ibid. §§ 541, 557, bestaande uit 2 strophen, elk van 4 regels; 761—763 drie acatalectische dactylische tetrapodieën (– ⏕ – ⏕ – ⏕ – ⏑ ⏑) Christ ibid. § 192; 764—823 Asclepiadei minores; over v. 783 vgl. Leo Sen. trag. I p. 141.

737 *Coro*: n. w. wind, Thyest. 578: 'Bruttium Coro feriente pontum.' **738** De snelheid van H. wordt vergeleken met die v. een verschietende ster. De beschrijving is een navolging v. Verg. G. I 365 sqq. 'saepe etiam stellas vento impendente videbis / praecipites caelo labi noctisque per umbram / flammarum longos a tergo albescere tractus.' De *flamma* is de lichtstreep, die de ster beschrijft. **741** *decus omne priscum*: omnes iuvenes formosos prioris aetatis.

cum suos ignes coeunte cornu
iunxit et curru properante pernox
exerit vultus rubicunda Phoebe
nec tenent stellae faciem minores;
talis est, primas referens tenebras,
nuntius noctis, modo lotus undis
Hesperus, pulsis iterum tenebris
   Lucifer idem.

Et tu, thyrsigera Liber ab India,
intonsa iuvenis perpetuum coma,
tigres pampinea cuspide territans
ac mitra cohibens cornigerum caput,
non vinces rigidas Hippolyti comas.
ne vultus nimium suspicias tuos:
omnis per populos fabula distulit,
Phaedrae quem Bromio praetulerit soror.

   Anceps forma bonum mortalibus,
   exigui donum breve temporis,
   ut velox celeri pede laberis!
Non sic prata novo vere decentia
aestatis calidae despoliat vapor, —
saevit solstitio cum medius dies
et noctes brevibus praecipitant rotis, —
languescunt folio et lilia pallido:
ut gratae capiti deficiunt comae
et fulgor teneris qui radiat genis
momento rapitur nullaque non dies
formonsi spolium corporis abstulit.
res est forma fugax: quis sapiens bono

745 *suos* is hier zonder nadruk gezegd. — *coeunte cornu*: wanneer bij het wassen der maan (*orbe pleno*) de horens van de halve maan samenkomen, vgl. Hor. C. S. 35: 'siderum regina bicornis, audi, Luna, puellas.' **747** *rubicunda*, vgl. Verg. G. I 430: 'at si virgineum suffuderit ore r u b o r e m (luna), ventus erit.' **748** *nec tenent stellae faciem* = nec retinent suum nitorem. **752** *Lucifer idem*: tegelijk morgen- en avondster, vgl. Verg. Aen. VIII 589: 'qualis ubi O c e a n i p e r f u s u s L u c i f e r u n d a . . . extulit os sacrum caelo t e n e b r a s q u e r e s o l v i t:' Man. I 177/8. **753** *thyrsigera*: de thyrsus is de staf, dien de dienaren v. Bacchus dragen. Seneca denkt aan Bacchus' zegetocht op een met tijgers bespannen wagen door Indië. **754** *intonsā . . . comā*: ἀκερσεκόμης, Ov. Met. V 87, VI 254. **755** *pampineā*: met wijnranken omwonden. **756** *cornigerum* v. Bacchus, Hor. C. II 19, 30. **760** *quem* sc. Theseum. — *soror* Ariadne. **764** *non sic* en *momento* (771) drukken het tertium comparationis uit, n.l. de snelheid, waarmee zoowel bloem als schoonheid verdwijnen. **766/7** Het warmste oogenblik van den zomer wordt aangeduid door zonnestilstand (*solstitium*) en middag (*medius dies*), terwijl de tijd nog nader bepaald wordt door den korten duur der nachten. **768** *et* (Richter, *ut* **E**) verbindt *languescunt* met *despoliat* (765). **769** *capiti deficiunt*: de dat. bij *deficio* naar analogie van *desum*, vgl. Kühner LG² II 1, 258 A. 1. — *ut* (Richter, *et* codd.) hier begint het tweede deel van de vergelijking. **773** Vgl. Sen. ep. 1, 3: 'in huius r e i unius f u g a c i s ac

confidat fragili? dum licet, utere.
tempus te tacitum subruit, horaque
semper praeterita deterior subit.
Quid deserta petis? tutior aviis
non est forma locis: te nemore abdito,
cum Titan medium constituit diem,
cingent turba licens Naides improbae,
formonsos solitae claudere fontibus,
et somnis facient insidias tuis
[lascivae nemorum deae].
Panas quae Dryades montivagos petunt.
aut te stellifero despiciens polo
sidus post veteres Arcadas editum
currus non poterit flectere candidos.
et nuper rubuit, nullaque lucidis
nubes sordidior vultibus obstitit;
at nos solliciti numine turbido,
tractam Thessalicis carminibus rati,
tinnitus dedimus: tu fueras labor
et tu causa morae, te dea noctium
dum spectat celeres sustinuit vias.
Vexent hanc faciem frigora parcius,
haec solem facies rarius appetat:
lucebit Pario marmore clarius.
quam grata est facies torva viriliter

lubricae possessionem (sc. temporis) natura nos misit'. **775** *subruit* ondermijnt; in eig. zin Ag. 553. — *tacitum* = ongemerkt. **776** *deterior*: in zooverre als elk nieuw uur weer iets van uw schoonheid afneemt [1]). **778** *abdito*: de jongere hschr. lezen *abditum*, wat hier na de vraag *quid deserta petis?* zeker ook een uitstekenden zin geeft. **779** *medium* is praedicatief. *Titan*, de zon, laat den dag in het midden halt houden. **780** *Naides*: op den Argonautentocht werd de schoone knaap Hylas door de Najaden aan Hercules ontroofd. Verg. Buc. VI 43, G. III 6 (Jahn). **784** *Panas* = Faunos, Lucan. III 402 sqq., Wissowa, Silvanus und Genossen, Abh. zür Röm. Religions- und Stadtgeschichte p. 86. — *Dryades petunt*, non petuntur, zooals de dichter het schertsend voorstelt. **785** *te*, o Hippolyte. **786** *sidus post veteres Arcadas editum* is een geleerde benaming voor de maan. Immers de Arcadiërs waren προσέληνοι vóór de maan geboren. **788** *rubuit*: om hetgeen volgt, zou men verwachten *defecit*, doch vgl. Hor. Sat. I 8, 35: 'Lunamque r u b e n t e m, ne foret his testis, post magna latere sepulcra'. De maan bloost bij het zien van H., maar die blos wordt op aarde als een *defectio* beschouwd. **790** *nos solliciti* cet. vgl. 421 (noot). **792** *fueras*: het plqupf. duidt aan dat op het oogenblik van het *tinnitus dare* H. aanleiding gegeven h a d tot de gewaande maansverduistering, doch vgl. Kühner LG² II 1, 138 sqq.; in 't Gr.: σὺ δ' ἄρα ἦσθα. **793** *labor* in pl. v. causa laboris, zooals duidelijk is uit het volgende *causa morae*. **796** *solem appetat* = apricetur. **799** *pondus triste* is de ernst (gravitas), die uit den zwaren, opgetrokken wenkbrauw v. den grijsaard spreekt. vgl. Quint. XI 3, 74: 'pater ille ... altero erecto altero composito est supercilio', v. Wag. Scaen. Rom. p. 39, 3; Robert, die Masken der n. a. Kom. p. 29.

[1]) Misschien moet men hier een woordspeling met *deterit* aannemen.

et pondus veteris triste supercili!
Phoebo colla licet splendida compares:
illum caesaries nescia colligi
perfundens umeros ornat et integit;
te frons hirta decet, te brevior coma
nulla lege iacens; tu licet asperos
pugnacesque deos viribus audeas
et vasti spatio vincere corporis:
aequas Herculeos nam iuvenis toros,
Martis belligeri pectore latior.
si dorso libeat cornipedis vehi,
frenis Castorea mobilior manu
Spartanum poteris flectere Cyllaron.
ammentum digitis tende prioribus
et totis iaculum dirige viribus:
tam longe, dociles spicula figere,
non mittent gracilem Cretes harundinem.
aut si tela modo spargere Parthico
in caelum placeat, nulla sine alite
descendent, tepido viscere condita
praedam de mediis nubibus afferent.
Raris forma viris (saecula perspice)
inpunita fuit. te melior deus
tutum praetereat formaque nobilis
deformis senii monstret imaginem.
Quid sinat inausum feminae praeceps furor?
nefanda iuveni crimina insonti apparat.

800 *Phoebo* (comparatio compendiaria) = collo Phoebi. **801** *nescia colligi*: die zich niet laten opbinden, maar over de schouders golven. **803** *frons hirta*: op het voorhoofd is overgebracht, wat van de haren geldt, Ov. Met. X 424: 'albaque toto / vertice canities r i g i d i s stetit h i r t a capillis'. **804** *nulla lege iacens* = incompta. **805** *asperos . . deos*: S. denkt aan de Titanen en Giganten. **809** *cornipedis*, Verg. Aen. VI 591, VII 779. **810** *mobilior* = agilior, peritior equitandi, want H. is niet alleen een krachtig strijder, maar ook een voortreffelijk ruiter. **811** Bij Verg. G. III 89: 'talis Amyclaei domitus Pollucis habenis / C y l l a r u s' is Cyllarus het paard van Pollux, maar Servius teekent bij deze plaats aan: „atqui Castor equorum domitor fuit, sed fratrem pro fratre posuit poetica licentia". **812** *ammentum* = 'lorum quo media hasta religatur et iacitur' (Serv. ad. Aen. IX 665). Bij het werpen van de lans legde men de toppen van de voorste vingers (*digitis prioribus*) in den riem, Caes. b. G. V 48, 5. **814** *dociles* beteekent hier niet 'leerzaam', maar 'volleerd, ervaren'. Over den inf. vgl. Kühner LG² II 1, 684. **815** *harundinem* = sagittam. **817** *nulla sine alite / descendent* = omnia cum avibus, quas transfoderunt, in terram cadent tela. Men vergelijke het schot van Eurytion bij Verg. Aen. V 517/8: '(columba) decidit exanimis vitamque reliquit in astris / aetheriis fixamque refert delapsa sagittam'. **820** *saecula perspice*: hoogstwaarschijnlijk denkt S. hier aan de geschiedenis van den mooien Silius, die door zijn schoonheid de aandacht trok van keizerin Messalina, die hem tot man wenschte. Over beider ondergang vgl. Tac. ann. XI 35 (a° 48). **822** *tutum* proleptisch gebruikt = ita ut tutus sis. **823** *monstret*: zoo de godheid u spaart en gij niet jong sterft. **824** *feminae* sc. Phaedrae. — *praeceps* voortijlend, zich aan niets storend. **825** *iuveni*

en scelera! quaerit crine lacerato fidem,
decus omne turbat capitis, umectat genas:
instruitur omni fraude feminea dolus.
Sed iste quisnam est, regium in vultu decus
gerens et alto vertice attollens caput?
ut ora iuveni paria Perithoo gerit,
ni languido pallore canderent genae
staretque recta squalor incultus coma.
en ipse Theseus redditus terris adest.

THESEVS NVTRIX

Tandem profugi noctis aeternae plagam
vastoque manes carcere umbrantem polum,
et vix cupitum sufferunt oculi diem.
iam quarta Eleusin dona Triptolemi secat
paremque totiens Libra composuit diem,
ambiguus ut me sortis ignotae labor
detinuit inter mortis et vitae mala.
pars una vitae mansit extincto mihi:
sensus malorum; finis Alcides fuit,

sc. Hippolyto. **826** *en scelera*: het koor doelt op hetgeen v. 731 sq. de nutrix haar meesteres heeft aangeraden, maar Phaedra bevindt zich niet meer op het tooneel. **829** *quisnam*: een man treedt van links op. Eerst v. 834 herkent het koor in hem Theseus, want door het verblijf in de onderwereld is hij bijna onherkenbaar geworden. **831** Dat is wel wat vreemd, dat de persoon, die nadert op Perithous gelijkt en dichtbij gekomen, Theseus blijkt te zijn. Daarom las Gronovius: *ut ora comiti paria Perithoi gerit*, vgl. 244. — **832** *gerit, ni . . canderent genae*: een reale hoofdzin met een irrealen voorwaard. zin, die als brachylogie zóó te verklaren is: hij gelijkt op Perithous en zou P. zijn, indien niet enz., Kühner LG² II 2, 404 d: — *languido pallore*: indien de stukken van Seneca opgevoerd zijn — wat altijd onzeker blijft — dan heeft de acteur, die voor Theseus speelde, een masker gedragen, dat paste bij den held, die zoo lang in de onderwereld vertoefd had. **833** Men zou verwachten: *rectā comā staret squalore inculto*. Seneca heeft de constructie juist omgekeerd.

835 *noctis aeternae plagam*: het rijk der duisternis, Oed. 393. **836** *polum*: zooals de bovenwereld een uitspansel heeft, zoo wordt datzelfde van de onderwereld verondersteld, Herc. fur. 607, 1105, Ag. 756. **838** *quarta . . dona*: Eleusis haalt reeds zijn vierden oogst binnen. Triptolemus is de gunsteling van Demeter en de uitvinder van den ploeg, die in opdracht v. de godin den landbouw over de aarde bekend maakte. Bij Eleusis werd volgens de sage het eerste koren gezaaid en bevond zich een altaar voor Triptolemus. **839** *paremque* sc. nocti. — *Libra*: op 23 Sept. bij het aequinoctium auctumnale of herfstnachtevening stond de zon in de Weegschaal, vd. ook Man. I 267: 'aequato tum Libra die cum tempore noctis'. **840** *ambiguus . . labor* is de ellende en het zwoegen van iemand, die levend in het schimmenrijk vertoeft, van hem die tegelijk dood en levend is; vd. *ambiguus* = tweeslachtig, van tweeërlei aard. **843** *Alcides* = Hercules, kleinzoon v. Alceus, vgl. Apoll. Bibl. 2. 5. 12. 5 (p. 66 Hercher): *πλησίον δὲ τῶν Ἅιδου πυλῶν γενόμενος Θησέα εὗρε* (sc. Hercules) *καὶ Πειρίθοον τὸν Περσεφόνης μνηστευσάμενον γάμον καὶ διὰ τοῦτο δεθέντα. θεασάμενοι δὲ Ἡρακλέα τὰς χεῖρας ὤρεγον ὡς ἀναστησόμενοι διὰ τῆς ἐκείνου βίας. ὁ δὲ Θησέα μὲν λαβόμενος τῆς χειρὸς ἤγειρε, Πειρίθοον δὲ ἀναστῆσαι βουλόμενος τῆς γῆς κινουμένης ἀφῆκεν.* Herc. fur. 806.

qui cum revulsum Tartaro abstraheret canem,
me quoque supernas pariter ad sedes tulit.
sed fessa virtus robore antiquo caret
trepidantque gressus. heu, labor quantus fuit
Phlegethonte ab imo petere longinquum aethera
pariterque mortem fugere et Alciden sequi.
Quis fremitus aures flebilis pepulit meas?
expromat aliquis. luctus et lacrimae et dolor,
in limine ipso maesta lamentatio?
auspicia digna prorsus inferno hospite.
NVTR. Tenet obstinatum Phaedra consilium necis
fletusque nostros spernit ac morti imminet.
THES. Quae causa leti? reduce cur moritur viro?
NVTR. Haec ipsa letum causa maturum attulit.
THES. Perplexa magnum verba nescio quid tegunt.
effare aperte quis gravet mentem dolor.
NVTR. Haut pandit ulli; maesta secretum occulit
statuitque secum ferre quo moritur malum.
iam perge, quaeso, perge: properato est opus.
THES. Reserate clausos regii postes laris.

THESEVS PHAEDRA NVTRIX TACITA

O socia thalami, sicine adventum viri
et expetiti coniugis vultum excipis?
quin ense viduas dexteram atque animum mihi
restituis et te quicquid e vita fugat
expromis? PH. Eheu, per tui sceptrum imperi,
magnanime Theseu, perque natorum indolem
tuosque reditus perque iam cineres meos,
permitte mortem. THES. Causa quae cogit mori?
PH. Si causa leti dicitur, fructus perit.

848 *Phlegethonte*: rivier v. de onderwereld. Verg. Aen. VI 551 (Jahn); Thyest 73. **850** *fremitus*: uit het paleis weerklinkt het geweeklaag van Phaedra en hare slavinnen. Over de nutrix z. 733. **853** *auspicia* cet. = 'omina merito excipientia illum qui apud inferos in hospitio fuit'. **857** *haec ipsa* cet.: kort gezegd voor: ipse reditus tuus causa est quae . . . attulit. **858** *perplexa*, vgl. 639. **861** *secum ferre* sc. ad mortem. **863** *reserate*: ook in de comedie wordt dikwijls door den persoon, die beveelt de deur te openen, de 2 pers. plur. gebruikt, *aperite*, meestal met bijvoeging van *aliquis*, Kühner LG² II 1, 60, 4.

864 De deuren van het paleis worden geopend en Theseus aanschouwt zijn vrouw, neerliggende met betraande oogen, verwarde haren, verscheurd gewaad en het zwaard in de hand. **865** *vultum* is er bijgevoegd, omdat Theseus verwacht had, dat zijn vrouw hem een kus op het gelaat zou drukken. **866** *animum* = bezinning, Caes. b. G. VI 38, 4: 'relinquit a n i m u s Sextium'. **869** *natorum indolem* een omschrijving voor *natos*, evenals Herc. Oet. 904. **870** *perque iam cineres meos* = 'per me iam morti destinatam'. Over het gebruik van het adv. als attribuut bij een subst. vgl. Kühner LG² II 1, 218 sqq. **872** *fructus perit*: Phaedra doet het voorkomen, of zij wil sterven om H. te redden.

THES. Nemo istud alius, me quidem excepto, audiet.
PH. Aures pudica coniugis solas timet.
THES. Effare: fido pectore arcana occulam.
PH. Alium silere quod voles, primus sile.
THES. Leti facultas nulla continget tibi.
PH. Mori volenti desse mors numquam potest.
THES. Quod sit luendum morte delictum indica.
PH. Quod vivo. THES. Lacrimae nonne te nostrae movent?
PH. Mors optima est perire lacrimandum suis.
THES. Silere pergit. verbere ac vinclis opus;
altrixque prodet quicquid haec fari abnuit.
vincite ferro. verberum vis extrahat
secreta mentis. PH. Ipsa iam fabor, mane.
THES. Quidnam ora maesta avertis et lacrimas genis
subito coortas veste praetenta optegis?
PH. Te, te, creator caelitum, testem invoco
et te, coruscum lucis aetheriae iubar,
ex cuius ortu nostra dependet domus:
temptata precibus restiti; ferro ac minis
non cessit animus; vim tamen corpus tulit.
labem hanc pudoris eluet noster cruor.
THES. Quis, ede, nostri decoris eversor fuit?
PH. Quem rere minime. THES. Quis sit audire expeto.
PH. Hic dicet ensis, quem tumultu territus
liquit stuprator civium accursum timens.
THES. Quod facinus, heu me, cerno? quod monstrum intuor?
regale patris asperum signis ebur

873 *me . . excepto* in pl. v. praeter me, vgl. Schmalz LG[4] p. 344. **874** Ook deze στιχομυθία is wederom rijk aan sententiae: 876, 878, 881. — *pudica* sc. uxor. **876** *primus sile,* vgl. Isid. orig. 6, 8, 12: 'postremus dicas, p r i m u s t a c e a s' (oude spreuk). **878** *mori volenti* cet.: deze gedachte heeft S. meer dan eens in zijn werken uitgesproken, vgl. Sen. ep. 12, 10: 'patent undique ad libertatem viae multae breves faciles. agamus deo gratias, quod nemo in vita teneri potest"; van Wageningen, Seneca's leven en moraal p. 22, noot 90. **880** *quod vivo*: nl na de daad die H. bedreven heeft, en den smaad dien ik ondergaan heb. **883** *altrix* = nutrix. **885** *mane* = wacht even, vgl. Plaut. Men. 922: 'm a n e modo, etiam percontabor alia.' **888—890** Ph. roept haar beide grootouders aan (vgl. p. 1), Juppiter en Sol, maar de relat. zin *ex cuius ortu* cet. kan alleen op den laatste betrekking hebben; vandaar dat Leo voorstelde: *ex quibus utrimque* een conjectuur die ik niet heb durven opnemen. Eerder zou ik willen aannemen, dat het vers een toevoeging is van iemand, die wilde verklaren, waarom naast Juppiter ook de Zonnegod door Ph. wordt aangeroepen. **892** *vim corpus tulit*: zoo ver gaat de beschuldiging in Racine's Phèdre niet, Hippolytus wordt daar alleen beticht van een poging, om de eer van zijn stiefmoeder aan te randen (p. XXV). **898** *intuor* = intueor, vgl. 424, Kühner LG[2] I p. 894, 919. **899** *patris* (N. Heinsius, *parvis* codd.) sc. mei = Aegei (vgl. 947, waar *patri* met betrekking tot H. Theseus aanduidt) — *asperum signis ebur*: 'manubrium ensis ex

capulo refulget, gentis Actaeae decus.
sed ipse quonam evasit? PH. Hi trepidum fuga
videre famuli concitum celeri pede.
THES. Pro sancta Pietas, pro gubernator poli
et qui secundum fluctibus regnum moves,
unde ista venit generis infandi lues?
hunc Graia tellus aluit an Taurus Scythes
Colchusque Phasis? redit ad auctores genus
stirpemque primam degener sanguis refert.
est prorsus iste gentis armiferae furor,
odisse Veneris foedera et castum diu
vulgare populis corpus. o tetrum genus
nullaque victum lege melioris soli!
ferae quoque ipsae Veneris evitant nefas,
generisque leges inscius servat pudor.
ubi vultus ille et ficta maiestas viri
atque habitus horrens, prisca et antiqua appetens,
morumque senium triste et affectus graves?
o vita fallax, abditos sensus geris
animisque pulchram turpibus faciem induis:
pudor impudentem celat, audacem quies,
pietas nefandum; vera fallaces probant
simulantque molles dura. silvarum incola
ille efferatus castus intactus rudis,
mihi te reservas? a meo primum toro

ebore caelato, cui insculpta cicada.' De krekel is het symbool van de Atheensche koningen, die zich als autochthonen beschouwen, Ciris 126 sqq., Thuc. I 6. De uitdrukking *asperum signis* = caelatum is ontleend aan Verg. Aen. V 267. **900** *Actaeae* = Atheniensis (Acte kustland v. Attica). Dit zwaard was al van Aegeus afkomstig. Plut. Thes. III: ἀπέλιπε ξίφος. **902** *Pietas* wordt aangeroepen als de beschermster van de verhouding tusschen ouders en kinderen. **904** *secundum . . regnum* = de zee, vgl. Herc. fur. 599: 'tu, s e c u n d o maria qui sceptro tenes.' **905** *generis* sc. Amazonum. **906** *Taurus Scythes* = Chersonnesus Taurica (de Krim), vgl. Herc. Oet. 1251. **907** *Phasis* rivier in Colchis, die in de Zwarte Zee uitloopt; ook de naam v. de stad aan de monding dier rivier (*phasiana* = fazant). — *redit* cet., vgl. Troad. 536: 'generosa in ortus semina exsurgunt suos.' **911** *vulgare . . corpus.* vgl. Iust. II 4, 9: '(Amazones) tum pace quaesita, ne genus interiret, concubitus finitimorum ineunt.' **912** *melioris soli* proleptisch: door geen wet beheerscht, waardoor het tot een beter land worden zou. **913** *Veneris . . nefas* is de daad, waarvan H. beticht wordt, de omgang met zijn *noverca*. **915** sqq. Eenigszins anders zijn verwijten, die H. bij Eur. Hipp. 952 sqq. gedaan worden. Daar wordt hij als vegetariër en ingewijde in de Orphische mysteriën door zijn vader gekarakteriseerd. Het beeld dat Theseus hier van zijn zoon geeft, herinnert aan de bekende satire van Iuvenalis II 3: 'qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt;' 14/5: 'rarus sermo illis et magna libido tacendi / atque supercilio brevior coma'; 8/9: 'quis enim non vicus abundat / t r i s t i b u s obscaenis.'. **917** *morumque senium triste*: het zich voordoen in gewoonten als een oude, gemelijke man, terwijl men nog jong is. *senium* is de ouderdom met al zijn gebreken, vgl. Pers. I 26: 'en pallor s e n i u m que', Sen. quaest. nat. III 15, 4: 'loci s e n i u m'. **921** *vera . . probant* = simulant se esse veri amantes. **924** *mihi* = in meum dedecus.

et scelere tanto placuit ordiri virum?
iam iam superno numini grates ago,
quod icta nostra cecidit Antiope manu,
quod non ad antra Stygia descendens tibi
matrem reliqui. profugus ignotas procul
percurre gentes: te licet terra ultimo
summota mundo dirimat Oceani plagis
orbemque nostris pedibus obversum colas,
licet in recessu penitus extremo abditus
horrifera celsi regna transieris poli
hiemesque supra positus et canas nives
gelidi frementes liqueris Boreae minas
post te furentes, sceleribus poenas dabis.
profugum per omnis pertinax latebras premam:
longinqua clausa abstrusa diversa invia
emetiemur, nullus obstabit locus:
scis unde redeam. tela quo mitti haud queunt,
huc vota mittam. genitor aequoreus dedit
ut vota prono terna concipiam deo,
et invocata munus hoc sanxit Styge.
En perage donum triste, regnator freti!
non cernat ultra lucidum Hippolytus diem
adeatque manes iuvenis iratos patri.
fer abominandam nunc opem gnato, parens:
numquam supremum numinis munus tui
consumeremus, magna ni premerent mala;
inter profunda Tartara et Ditem horridum
et imminentes regis inferni minas,
voto peperci: redde nunc pactam fidem.

925 *virum* als man, om te toonen dat gij man zijt. **927** *Antiope*, z. 227. **928** *tibi*: 'ne etiam propriam matrem stuprares', een zware beschuldiging, die wij ons ternauwernood in den mond van een vader begrijpen kunnen. **930/1** *ultimo . . mundo* hangt niet als separativus van *summota* af, maar is een abl. loci. — *dirimat* sc. a nobis. — *Oceani plagis*: door den Oceaan, die als een *plaga* of *zona* ons omringt. **932** *nostris pedibus obversum*: het rijk der antipoden, Man. I 239. **934** *celsi* = arctici. **935** *hiemesque supra* cet. = 'ulterius quam unde ad nos veniunt hiemes' cet. Dit land van storm en sneeuw is volgens den dichter nog noordelijker gelegen dan de woonplaats van Boreas (936). **937** *sceleribus*: de abl. beteekent: wegens uw misdaad; de gewone constructie zou zijn: *scelerum poenas dabis* sc. morte, vgl. Oed. 936. **939** Rhetorische opeenhooping v. synonieme uitdrukkingen, vgl. 566. **942** *genitor*: Neptunus had zijn zoon Theseus toegestaan, driemaal een wensch te doen, dien hij voor hem zou vervullen. Den eersten sprak Theseus uit op zijn tocht tegen de roovers tusschen Troezen en Attica, den tweeden, om uit het Labyrint verlost te worden, vgl. Eur. Hipp. 44, 888; Cic. de off. I 10, 32; III 25, 94, maar vgl. 953. **943** *prono* = favente, exaudiente. — *terna* = tria, Kühner LG² I 645, 3. **944** *Styge*: vgl. over dezen eed der goden, Verg. Aen. VI 324 (Deuticke-Iahn): 'Stygiamque paludem, / di cuius iurare timent et fallere numen', Hom. Od. V 185. **946** *non* in pl. v. *ne*, Kühner LG² II 1, 192, 2. — *ultra*: diutius. **947** *iratos patri* sc. suo, omdat Theseus hun ontvlucht was. **953** *voto peperci*: deze woorden zijn in strijd met hetgeen de scholiast op Eur. Hipp. 1349

genitor, moraris? cur adhuc undae silent?
nunc atra ventis nubila impellentibus
subtexe noctem, sidera et caelum eripe,
effunde pontum, vulgus aequoreum cie
fluctusque ab imo tumidus Oceano voca.

CHORVS

O magna parens, Natura, deum
tuque igniferi rector Olympi,
qui sparsa cito sidera mundo
cursusque vagos rapis astrorum
celerique polos cardine versas,
cur tanta tibi cura perennes
agitare vias aetheris alti,
ut nunc canae frigora brumae
nudent silvas,
nunc arbustis redeant umbrae,
nunc aestivi colla Leonis
Cererem magno fervore coquant
viresque suas temperet annus?
sed cur idem qui tanta regis,
sub quo vasti pondera mundi
librata suos ducunt orbes,

vertelt: εἰσὶ δὲ αἱ εὐχαὶ Θησέως πρὸς Ποσειδῶνα τρεῖς· πρῶτον ἀνελθεῖν ἐξ Ἅιδου, δεύτερον ἐκ λαβυρίνθου, τρίτον Ἱππολύτου θάνατος. — *pactam fidem*: het gegeven woord, Ov. Fast. III 485: 'heu ubi pacta fides?' **956** *subtexe*, vgl. Verg. Aen. III 582: 'caelum subtexere fumo;' — *noctem*: 'tenebras, caliginem.' **957** *vulgus aequoreum* = cete, monstra marina. **958** *tumidus* in dubbele bet. v. 'opzwellend' en 'verbolgen.'

959—989 anapaestisch metrum, vgl. ad v. 1. Het koor is geheel in Euripideïschen stijl. Het klaagt over het wereldbestuur en het lot der menschen, vgl. Inl. p. XIV. Leo (Plautin. Forsch. p. 102) heeft dergelijke passages van Euripides, waarin betoogd wordt, hoe het eigenlijk op aarde behoorde (χρῆν) te zijn, met parallelplaatsen in de nieuwe comedie vergeleken, vgl. b.v. Eur. Herc. fur. 655 sqq. en Plaut. Mil. 725. Dit koor van Seneca is weer nagevolgd door Boetius, phil. cons. I c. V (init.) "o stelliferi conditor orbis," cet.

960 *Olympi* = caeli, Verg. Aen. VI 579: 'ad aetherium caeli . . . Olympum.' **962** *astrorum* = planetarum, Man. II 737. **965** *agitare* in pl. v. agitandi, Kühner LG² II 1, 743. — *vias aetheris*: eig. beweegt de godheid niet de *viae*, maar den *aether* of de zich daarin bevindende hemellichamen *viis perennibus* langs eeuwige, onveranderlijke banen. **966** *nunc* = hieme. **967** *nudent* sc. foliis. **968** *nunc* = vere. — *umbrae* = folia umbrosa. **969** *nunc* = aestate. — *colla Leonis*: bedoeld wordt de zon, wanneer zij in den hals van den Leeuw staat (lengte 120⁰), dat is dus omstreeks het midden van Juli. Misschien denkt S. aan de schitterende ster Regulus, maar deze staat ἐν τῇ καρδίᾳ van den Leeuw, niet in den hals. **971** *viresque*: men zou verwachten *viresve*, daar in dit vers de herfst beschreven wordt, doch vgl. 545. — *temperet*, Cic de n. d. II § 49: 'solis tum accessus modici, tum recessus et frigoris et caloris modum temperant'. **974** *librata*, vgl. Man. I 173.: 'quodni librato penderet pondere tellus'.

hominum nimium securus abes,
non sollicitus
prodesse bonis, nocuisse malis?
res humanas ordine nullo
Fortuna regit sparsitque manu
munera caeca, peiora fovens;
vincit sanctos dira libido,
fraus sublimi regnat in aula.
tradere turpi fasces populus
gaudet, eosdem colit atque odit.
tristis virtus perversa tulit
praemia recti:
castos sequitur mala paupertas
vitioque potens regnat adulter:
o vane pudor falsumque decus! 989

Sed quid citato nuntius properat gradu 989b
rigatque maestis lugubrem vultum genis?

NVNTIVS THESEVS

O sors acerba et dura, famulatus gravis,
cur me ad nefandum nuntium casus vocat?
THES. Ne metue cladis fortiter fari asperas:
non imparatum pectus aerumnis fero.
NVNT. Vocem dolori lingua luctificam negat.
THES. Proloquere quae sors aggravet quassam domum.
NVNT. Hippolytus, heu me, flebili leto occubat.
THES. Gnatum parens obisse iam pridem scio:
nunc raptor obiit. mortis effare ordinem.

976 *non sollicitus* cet.: de vraag „quid ita, si providentia mundus regeretur, multa bonis viris mala acciderent" heeft S. ook in zijn eersten dialoog bezig gehouden. **979** *Fortuna regit*: zelfs een philosoof als Theophrastus verkondigde de stelling τύχη τὰ θνητῶν πράγματ' οὐκ εὐβουλία, vgl. v. Wag. Cons. 24. **981** *vincit sanctos dira libido* cet.: in deze en de volgende woorden van het koor heeft men een toespeling gezien op de toestanden aan het hof van Claudius, W. Ribbeck Preuss. Jahrb. 94 (1898) p. 516; Birt N. J. p. 354 A. 1; vgl. v. 820. **983** *tradere turpi* (= infami) *fasces*, vgl. Hor. Ep. I 16, 33: 'ut, si detulerit fasces indigno, detrahet idem'. Het laatste gedeelte van Horatius' woorden geeft S. weer met: *eosdem colit atque odit*. **985** *tristis* = seria: — *perversa . . . praemia* het tegenovergestelde van belooning, tegenspoed. — *tulit* = abstulit. **993** *cladis*, vgl. Ov. Met. XIV 485: 'cladibus asper' door het ongeluk verbitterd. **994** *non imparatum* een litotes voor assuetum, praeparatum. **997** sqq. Met het verhaal van den bode vergelijke men Eur. Hipp. 1173—1254. Ook bij Eur. begint de ἄγγελος met de woorden (1162): 'Ἱππόλυτος οὐκέτ' ἔστιν, ὡς εἰπεῖν ἔπος. **998** *parens* behoort grammaticaal bij het subject van *scio*, maar logisch bij *obisse*: 'voor den vader is de zoon reeds lang dood'. De andere verklaring: 'als vader weet ik reeds lang dat H. dood is, omdat ik hem vervloekt heb' past niet in het verband en houdt ook geen rekening met het volgende *nunc raptor obiit*. **999** *mortis . . . ordinem* in pl. v.: *mortem ordine*.

NVNT. Vt profugus urbem liquit infesto gradu
celerem citatis passibus cursum explicans,
celso sonipedes ocius subigit iugo
et ora frenis domita substrictis ligat.
tum multa secum effatus et patrium solum
abominatus saepe genitorem ciet
acerque habenis lora permissis quatit:
cum subito vastum tonuit ex alto mare
crevitque in astra. nullus inspirat salo
ventus, quieti nulla pars caeli strepit
placidumque pelagus propria tempestas agit.
non tantus Auster Sicula disturbat freta
nec tam furens Ionius exsurgit sinus
regnante Coro, saxa cum fluctu tremunt
et cana summum spuma Leucaten ferit.
consurgit ingens pontus in vastum aggerem.
[tumidumque monstro pelagus in terras ruit.]
nec ista ratibus tanta construitur lues:
terris minatur; fluctus haud cursu levi
provolvitur: nescio quid onerato sinu
gravis unda portat. quae novum tellus caput
ostendit astris? Cyclas exoritur nova?
[latuere rupes numine Epidauri dei

1000 *infesto gradu*: verbitterd is H., omdat hij onrechtvaardig door zijn vader uit Athene verbannen is. **1001** *explicans*: ontplooiend en vd. afleggend, vgl. Ov. Met. XV 720: 'deus explicat orbes' (v. Aesculapius als slang). **1002** *sonipedes* = paarden Cat. 63, 41; Verg. Aen. IV 135, XI 638. **1003** *frenis*: de Romeinen verstaan onder *frena* niet alleen de teugels, maar ook het gebit of zooals hier, den kinketting (vgl. *substrictis*). **1004** *multa secum*, vgl. Eur. Hipp. 1191: Ζεῦ, μηκέτ' εἴην, εἰ κακὸς πέφυκ' ἀνήρ. **1005** *abominatus* vgl. 1000. **1006** Naast *habenis* moet *lora* wel 'zweep' beteekenen, hoewel het woord in deze bet. meestal gebruikt wordt van de riemen, waarmee men een slaaf slaat (vgl. *lorarius*). Anderen meenen, dat met *lora* en *habenae* hier hetzelfde bedoeld wordt. (Miller: 'he fiercely shook the reins above his steeds'). **1008** *inspirat salo* = spirat in salum, Ov. Met. I 334: 'inspirare conchae sonanti'. **1010** *propria* = peculiaris. **1013** *Coro*, vgl. Thyest. 578: 'Coro (n. w. wind) feriente pontum'. **1014** *summum . . . Leucaten*: voorgebergte van Leucadie, Strabo X 452. **1016** Met recht is deze regel door Leo (Sen. trag. I 207) geschrapt, omdat hij in strijd is met hetgeen volgt en vooruit loopt op 1032 sqq. **1017** *lues*: tempestas, interitus. **1021** *Cyclas . . . nova*, vgl. Ov. Met. II 263 sqq.: 'quosque altum texerat aequor, exsistunt montes et sparsas Cycladas augent'. **1022—1024** deze verzen passen hier niet in het verband, daar H. niet uit Troezen komt en langs Epidaurus en de Scironische rotsen zijn weg neemt, maar Athene verlaat. Wel zijn de Gr. verzen op hun plaats in den H. II, Eur. Hipp. 1207 sqq. ὥστε ἀφῃρέθη / Σκείρωνος ἀκτὰς ὄμμα τοὐμὸν εἰσορᾶν / ἔκρυπτε τ' Ἰσθμὸν καὶ πέτραν Ἀσκληπίου, omdat hier Troezen het uitgangspunt is. Bovendien is *haec quaerimus* in 1025 alleen verstaanbaar, als het terugslaat op de in 1021 gestelde vraag. Om deze redenen heeft Leo (l. l. 201) de verzen tusschen haakjes geplaatst [1]). **1022** *latuere* = hebben zich aan- zijn

[1]) Intusschen is de taal geheel die van Seneca. Dit, gevoegd hij het feit, dat deze verzen een vertaling zijn van de geciteerde plaats van Euripides, doet vermoeden, dat ze in Seneca's autographon in margine waren bijgeschreven.

et scelere petrae nobiles Scironides
et quae duobus terra comprimitur fretis.]
haec dum stupentes quaerimus, totum en mare
immugit, omnes undique scopuli adstrepunt;
summum cacumen rorat expulso sale,
spumat [1]), vomitque vicibus alternis aquas,
qualis per alta vehitur Oceani freta
fluctum refundens ore physeter capax.
inhorruit concussus undarum globus
solvitque sese et litori invexit malum
maius timore, pontus in terras ruit
suumque monstrum sequitur — os quassat tremor.
quis habitus illi corporis vasti fuit!
caerulea taurus colla sublimis gerens
erexit altam fronte viridanti iubam;
stant hispidae auris, orbibus varius color,
et quem feri dominator habuisset gregis
et quem sub undis natus: hinc flammam vomunt
oculi, hinc relucent caerula insignes nota;
opima cervix arduos tollit toros
naresque hiulcis haustibus patulae fremunt;
musco tenaci pectus ac palear viret,
longum rubente spargitur fuco latus;
tum pone tergus ultima in monstrum coit
facies et ingens belua immensam trahit
squamosa partem. talis extremo mari
pistrix citatas sorbet aut frangit rates.

oogen onttrokken; vgl. Verg. Aen. III 291: 'a b s c o n d i m u s arces'; Sen. Ep. 70, 2; Plato Prot. 338A *ἀποκρύψαντα γῆν*. — *Epidauri* = Epidaurii; Epidaurus stad in Argolis met den beroemden tempel v. Aesculapius. **1023** *nobiles* behoort zoowel bij *rupes* als bij *petrae*. — *Scironides* aan de kust van Megaris, waar Sciron woonde, de door Theseus verslagen roover, Ov. Met. VII 447. **1024**. *terra* de Isthmus v. Corinthe. **1025** *haec*: sc. num nova Cyclas exoriatur. **1027** *expulso sale*: het zeewater dat het monster uitbraakt. **1028** *vicibus alternis*: 'om beurten' behoort alleen bij *vomit*; nu en dan gaat een waterstraal omhoog. **1030** *physeter*: *φυσητήρ*, eig. blazer, is het Gr. woord voor walvisch, Arrian. Ind. 30, 3: *ὅτι κήτεα φερόμενα κατὰ τὸν πόντον ἀναφυσᾷ ἐς τὸ ἄνω τὸ ὕδωρ*. **1032** *solvitque sese* = finditur, Ov. Met. XV 510. **1033** *maius timore*: erger dan alles, waarvoor men vreest, Kühner LG² II 2, 470; Eur. Hipp. 1217: *κρεῖσσον θέαμα δεργμάτων*. **1034** *suumque monstrum* sc. quod pontus continebat. De beschrijving van het monster is bij Eur. Hipp. 1213—1217 niet zoo uitvoerig als bij S. **1037** *iubam*: de monsterstier draagt manen. **1038** *orbibus* = oculis. — *varius color*: 'mixtus color terrestris tauri (*feri gregis dominator* heet de stier) et vituli marini' (*sub undis natus* 1040). **1040/1** *hinc . . hinc*: zijn oogen herinneren deels aan den stier deels aan den zeerob. **1043** *hiulcis haustibus*: op de ademhaling is het adiect. (*hiulcus*) overgedragen, dat eig. van de neusgaten geldt. **1044** *palear* = 'pellis ex gutture boum dependens.' **1046/7** *ultima . . facies*: 'posterior pars in piscem desinit.' **1048** *partem*: caudam. **1049** *pistrix*: de beschrijving van dit monster

[1]) Gronovius: *spumans*.

tremuere terrae, fugit attonitum pecus
passim per agros nec suos pastor sequi
meminit iuvencos; omnis e saltu fera
diffugit, omnis frigido exsanguis metu
venator horret. solus immunis metu
Hippolytus artis continet frenis equos
pavidosque notae vocis hortatu ciet.
est alta ad agros collibus ruptis via,
vicina tangens spatia suppositi maris;
hic se illa moles acuit atque iras parat.
ut cepit animos seque praetemptans satis
prolusit irae, praepeti cursu evolat,
summam citato vix gradu tangens humum,
et torva currus ante trepidantes stetit.
contra feroci gnatus insurgens minax
vultu nec ora mutat et magnum intonat:
'haud frangit animum vanus hic terror meum:
nam mihi paternus vincere est tauros labor.'
inobsequentes protinus frenis equi
rapuere currum iamque derrantes via,
quacumque rabidos pavidus evexit furor,
hac ire pergunt seque per scopulos agunt.
at ille, qualis turbido rector mari

gelijkt veel op die van de Scylla bij Verg. Aen. III 427: 'postrema immani corpore p i s t r i x delphinum caudas utero commissa luporum'; 425 'navis in saxa trahentem'; Plin. n. h. IX § 8: 'maximum animal in Indico mari p r i s t i s et ballaena est, in Gallico oceano p h y s e t e r ingentis columnae modo se attollens altiorque navium velis d i l u v i e m quandam eructans.' **1054** *solus*: datzelfde vertelt Virbius [1]) bij Ov. Met. XV 514: 'corda pavent comitum, mihi mens interrita mansit'. **1055** *artis . . frenis* = habenis premendis. **1057** *ad agros* (**E**, *ad Argos* **A**): er worden twee wegen onderscheiden, de hoofdweg waarop Hippolytus rijdt, en de *via alta*, waarop het monster post vat, om dan van daar uit een aanval op H. te doen. Van die *via alta* kan niet gezegd worden dat zij *ad Argos* leidt (dat doet juist de hoofdweg), maar wel *ad agros*, Leo Sen. trag. I 205—206. **1059** *se . . acuit*, vgl. 346: 'dentes acuit'. — *moles* = monstrum marinum. **1060/1** *seque praetemptans . . . irae*: navolging van Verg. G. III 232—234, waar de stier beschreven wordt, die zich voor het tweegevecht voorbereidt: 'et t e m p t a t sese atque i r a s c i in cornua discit / . . ventosque lacessit / ictibus et sparsa ad pugnam p r o l u d i t harena'. **1061** *praepeti*, Phoen. 423. **1064** *gnatus* sc. tuus. — *insurgens minax* vgl. Verg. Aen. XI 755: 'arduus i n s u r g e n s', XII 902: 'altior insurgens'. **1067** *paternus*: 'hereditario iure mihi debitus' — *tauros*: Theseus doodde behalve den Minotaurus ook den Marathonischen stier, Ov. Met. VII 434. **1068** *protinus*: van het oogenblik af dat het monster zich voor hen plaatste. **1069** *derrantes* met synizesis, evenals Verg. B. VII 7. **1070** *evexit*: buiten den gewonen weg voerde, vgl. 1061 *evolat*. **1072** *rector*: de vergelijking van H. met een stuurman is bij Eur. Hipp. 1219—1222 ook te vinden: *ἕλκει δὲ κώπην ὥστε ναυβάτης ἀνήρ / ἱμᾶσιν εἰς τοὔπισθεν ἀρτήσας δέμας*, maar zij is door S. wat uitgewerkt.

[1]) Vgl. Inl. bl. XXIII.

ratem retentat, ne det obliquum latus,
et arte fluctum fallit, haud aliter citos
currus gubernat: ora nunc pressis trahit
constricta frenis, terga nunc torto frequens
verbere coercet. sequitur adsiduus comes,
nunc aequa carpens spatia, nunc contra obvius
oberrat, omni parte terrorem movens.
non licuit ultra fugere: nam toto obvius
incurrit ore corniger ponti horridus.
tum vero pavida sonipedes mente exciti
imperia solvunt seque luctantur iugo
eripere rectique in pedes iactant onus.
praeceps in ora fusus implicuit cadens
laqueo tenaci corpus et quanto magis
pugnat, sequaces hoc magis nodos ligat.
sensere pecudes facinus — et curru levi,
dominante nullo, qua timor iussit, ruunt.
talis per auras non suum agnoscens onus
Solique falso creditum indignans diem
Phaethonta currus devio excussit polo.
late cruentat arva et inlisum caput
scopulis resultat; auferunt dumi comas,
et ora durus pulchra populatur lapis
peritque multo vulnere infelix decor.
moribunda celeres membra pervolvunt rotae:
tandemque raptum truncus ambusta sude
medium per inguen stipite ingesto tenet,
paulumque domino currus affixo stetit.
haesere biiuges vulnere — et pariter moram

1073 *ne det obliquum latus*: opdat het schip niet schuin tegen den wind komt te liggen, vgl. Ov. Met. XII 486: 'ensem obliquat'. **1075** *pressis* vgl. 1055, Verg. Aen. I 63. **1076** *constricta*, vgl. 1003. **1076/7** *torto* (ineengedraaid) *verbere*, vgl. Verg. G. III 106: 'illi instant v e r b e r e t o r t o'. — *sequitur* sc. taurus marinus Hippolytum. **1078** *aequa*: even groot als het span van H. aflegt. **1081** *corniger* als substant. gebruikt = taurus; als adiect. 756. **1082** *sonipedes*, vgl. 1002. **1083** De oude interpretes meenden, dat Hippolytus hierom zijn naam gekregen had (ἵππος en λύειν), vgl. Inl. p. XXIII 8. **1084** *rectique in pedes* = steigerend, op de achterste pooten gaande staan. **1086** *laqueo*: habenis. **1090** *non suum agnoscens onus*: evenzoo Ovidius in zijn beschrijving v. Phaethon's ondergang, Met. II 161 sq. 'sed l e v e pondus erat, nec quod c o g n o s c e r e possent / Solis equi, solitaque iugum gravitate carebat'. **1091** *Solique falso*: aan Phaethon, in pl. v. aan zijn vader. **1092** *devio . . . polo*: eig. is Phaethon zelf *devius*, van den weg afdwalend, niet de plaats van den hemel, waarheen hij afgedwaald is. **1093** *cruentat* sc. Hippolytus. **1094** *resultat* in eig. zin: springt, kaatst terug, Verg. Aen. X 330: '(tela) galea clipeoque r e s u l t a n t'. — *auferunt* = evellunt. **1095** *populatur* = lacerat, Verg. Aen. VI 496. **1096** *infelix decor*: de schoonheid, die zijn ongeluk werd. **1098** Met *truncus sudes stipes* wordt hetzelfde bedoeld. In het veld staat een boomstam (*truncus*), die half afgebrand is (*ambusta sude*), waarvan de punt (*stipite ingesto*) in het onderlijf van H. dringt. — *raptum . . . tenet* in pl. v. rapit et tenet. **1100** *affixo* sc. stipiti.

dominumque rumpunt. inde semanimem secant
virgulta, acutis asperi vepres rubis
omnisque truncus corporis partem tulit.
errant per agros funebris famuli manus,
per illa qua distractus Hippolytus loca
longum cruenta tramitem signat nota,
maestaeque domini membra vestigant canes.
necdum dolentum sedulus potuit labor
explere corpus. hocine est formae decus?
qui modo paterni clarus imperii comes
et certus heres siderum fulsit modo,
passim ad supremos ille colligitur rogos
et funeri confertur. THES. O nimium potens,
quanto parentes sanguinis vinclo tenes,
natura, quam te colimus inviti quoque:
occidere volui noxium, amissum fleo.
NVNT. Gaudere non est ipse quod voluit potens.
THES. Equidem malorum maximum hunc cumulum reor,
si abominanda casus optanda efficit.
NVNT. Et si odia servas, cur madent fletu genae?
THES. Quod interemi non, quod amisi fleo.

CHORVS

Quanti casus humana rotant!
minor in parvis Fortuna furit

1102 *dominum rumpunt* in eig. zin = disrumpunt, *rumpunt moram* (Ov. Met. XV 583) overdr. = zij wachten niet langer. **1103** *acutis . . rubis*: niet de bramen (vruchten) zijn *acuti*, maar de struiken. Met *vepres* en *rubi* wordt dus hetzelfde bedoeld. **1105** *famuli* nl. van H. **1106** *qua* = ubi. **1110** *explere corpus*: alle deelen v. het lichaam verzamelen. **1113** *passim* in pl. v. undique. **1118** *non . . . ipse* = ne ipse quidem, Leo Sen. trag. I 216, ann. 11. — *est potens* = potest c. inf., Kühner LG² II 1, 684. Deze woorden worden door den bode tot het publiek of het koor gezegd [1]. **1122** *non* sc. fleo.

1123—1153 In dit laatste lied, dat zich bij den voorgaanden zang aansluit, bezingt het koor op nieuw de macht der Fortuin (979), die aan hetgeen in hoogheid gezeten is, haar felste slagen toebrengt. Het lot van Theseus is hiervoor het grootste bewijs, vgl. Inl. p. XIV. Het metrum bestaat uit anapaestische verzen (1123—1127), twee asclepiadei (⊥ – ⊥ ⏑ ⏑ ⊥ ⊥ ⏑ ⏑ ⊥ ⏑ ⏓) 1128—1129, één glyconeus (⊥ – ⊥ ⏑ ⏑ ⊥ ⏑ ⏓) 1130, één logaoedische [2]) tripodie of versus Aristophanius (⊥ ⏑ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏑ Christ Metr. § 590) 1131, anapaesten 1132—1148, en sapphici minores (⊥ ⏑ ⊥ – ⊥ ⏑ ⏑ ⊥ ⏑ ⊥ ⏓) 1149—1153. Over het metrum vgl. v. 1 en 274.

1123 *rotant*: de uitdrukking (Thyest. 618) is ontleend aan de bekende voorstelling der *rota Fortunae*, die den Romeinen reeds vroeg bekend was, Tac. dial. 23 (John), Cebetis Tab. VII (v. Wag.). **1124** *in parvis*: wanneer het mindere lieden

[1]) Ik ben de lezing van Leo en Richter gevolgd. Peiper stelt in aansluiting bij **A** voor: *haud flere honestum est, quisquis est voti potens.*
[2]) Leo, Sen. trag. I p. 128.

leviusque ferit leviora deus:
servat placidos obscura quies
praebetque senes casa securos.

Admota aetheriis culmina sedibus
Euros excipiunt, excipiunt Notos,
insani Boreae minas
imbriferumque Corum.

Raros patitur fulminis ictus
umida vallis:
tremuit telo Iovis altisoni
Caucasus ingens Phrygiumque nemus
matris Cybeles: metuens caelo
Iuppiter alto vicina petit;
non capit umquam magnos motus
humilis tecti plebeia domus.
[circa regna tonat]

Volat ambiguis mobilis alis
hora, nec ulli praestat velox
Fortuna fidem.
hic qui clari <laetus vidit>
sidera mundi
nitidumque diem morte relicta,
luget maestos tristis reditus
ipsoque magis flebile Averno
sedis patriae videt hospitium.

Pallas Actaeae veneranda genti,
quod tuus caelum superosque Theseus
spectat et fugit Stygias paludes,
casta nil debes patruo rapaci:
constat inferno numerus tyranno.

Quae vox ab altis flebilis tectis sonat
strictoque vaecors Phaedra quid ferro parat?

geldt, Kühner LG² II 1, 563 (m.) **1125** *deus*: de Romeinen vinden er niets vreemds in naast Fortuna nog een goddelijke macht te plaatsen, v. Wag. Astrol. enz. p. 9. **1126** *servat*: houdt in het leven, doet hen een hoogen ouderdom bereiken, Hor. Ep. I 7, 10: 'nec vixit male qui natus moriensque fefellit'. **1131** *Corum*, z. 1013. **1135** *nemus*: het Idagebergte in Phrygie, waar Cybele haar verblijf hield. **1137** *alto vicina*, vgl. Sen. ep. VII (19), 9: 'volo tibi hoc loco referre dictum Maecenatis vera in ipso eculeo elocuti: "ipsa enim altitudo attonat summa"... hoc voluit dicere, attonita habet summa'. **1138** *non capit* = is te klein voor. **1140** Dit vers (–́ – –́ ⏑ ⏑ –), een spondeus met choriambus, is met recht door Leo Sen. trag. I 139 geschrapt. **1141** *ambiguis*: op de vleugels is overgedragen, wat geldt van den tijd zelven. **1144** *hic* nl. Theseus. **1149** *Actaeae* = Atheniensi, 900. **1152** *patruo* = Plutoni. **1153** *constat . . . numerus*: het getal komt uit (vgl. ratio constat); in pl. v. den vader heeft Pluto nu den zoon ontvangen. **1155** Phaedra treedt, met het zwaard v. H. gewapend, op het tooneel en werpt zich jammerend op het lijk v. haar stiefzoon.

THESEVS PHAEDRA CHORVS

Quis te dolore percitam instigat furor?
quid ensis iste quidve vociferatio
planctusque supra corpus invisum volunt?
PH. Me, me, profundi saeve dominator freti,
invade et in me monstra caerulei maris
emitte, quicquid intimo Tethys sinu
extrema gestat, quicquid Oceanus vagis
complexus undis ultimo fluctu tegit.
o dure Theseu semper, o numquam ad tuos
tuto reverse: gnatus et genitor nece
reditus tuos luere; pervertis domum
amore semper coniugum aut odio nocens.
Hippolyte, tales intuor vultus tuos
talesque feci? membra quis saevus Sinis
aut quis Procrustes sparsit aut quis Cresius,
Daedalea vasto claustra mugitu replens,
taurus biformis ore cornigero ferox
divulsit? heu me, quo tuus fugit decor
oculique nostrum sidus? exanimis iaces?
ades parumper verbaque exaudi mea —
nil turpe loquimur: hac manu poenas tibi
solvam et nefando pectori ferrum inseram
animaque Phaedram pariter ac scelere exuam,
et te per undas perque Tartareos lacus,
per Styga, per amnes igneos amens sequar.
placemus umbras: capitis exuvias cape
laceraeque frontis accipe abscisam comam.

1156 *dolore percitam*: reeds is Ph. door haar smart geheel buiten zich zelve en nu komt daarbij nog haar *furor*, vgl. Herc. fur. 108: 'magno furore percitus'. **1158** *corpus*: 'artus passim collectos', 1113. — *invisum* sc. tibi. **1160** *invade* c. acc., Kühner LG² II 1, 334. **1161** *quicquid* cet.: de beide onbepaald-relat. zinnen met *quicquid* geven een omschrijving van hetgeen onder de *monstra maris* te verstaan is, vgl. *quicquid* cet. naast *pontum* 87. **1161/2** *Tethys extrema*, vgl. 571. **1163** *complexus* sc. terram. **1165** *tuto*: zonder gevaar of ongeluk voor de uwen. — *genitor*: Aegeus stortte zich in zee, toen hij in de verte de zwarte zeilen op het schip van zijn zoon Theseus ontwaarde, Plut. Thes. 22. **1167** *amore* mei. — *odio* Antiopae. **1168** *intuor* z. 898. **1169** *Sinis*: de roover die de reizigers op de landengte v. Corinthe aan twee naar elkaar toegebogen pijnboomen vastbond en daarna de boomen losliet, om de ongelukkigen uit elkaar te scheuren, Ov. Met. VII 440. **1170** *Procrustes* een roover in Attica, die de hem in handen vallende reizigers op een bed uitstrekte, Ov. Met. VII 438; Thyest. 1050. — *Cresius* cet. de Minotaurus in het Labyrint. **1173** *divulsit*: Seneca gebruikt meermalen in comp. *vulsi* in pl. v. *velli*, Kühner LG² I 896. **1174** *nostrum sidus*: 'quos instar gemini sideris suspiciebam'. **1176** *nil turpe*: zooals zij vroeger deed, 593 sqq. **1180** *per amnes igneos*: door de rivier Phlegethon, Thyest. 73. **1181** *umbras* sc. tuas. Het meervoud van één persoon gebruikt, Verg. Aen. V 81. — *exuvias*: door dit haaroffer wijdt Ph. zich ten doode en aan de schim van H., vgl. Inl. p. XXI. **1182** *lacerae*: zoo noemt zij haar hoofd, nu zij het haar heeft afgeschoren; aan verminking

non licuit animos iungere, at certe licet
iunxisse fata, morere, si casta es, viro;
si incesta, amori. coniugis thalamos petam
tanto impiatos facinore? hoc derat nefas,
ut vindicato sancta fruereris toro.
o mors amoris una sedamen mali,
o mors pudoris maximum laesi decus,
confugimus ad te: pande placatos sinus.
Audite, Athenae, tuque, funesta pater
peior noverca: falsa memoravi et nefas,
quod ipsa demens pectore insano hauseram,
mentita finxi. vana punisti pater,
iuvenisque castus crimine incesto iacet,
pudicus, insons — recipe iam mores tuos.
mucrone pectus impium iusto patet
cruorque sancto solvit inferias viro.
THES. Quid facere rapto debeas gnato parens,
disce a noverca: condere Acherontis plagis.

Pallidi fauces Averni vosque, Taenarei specus,
unda miseris grata Lethes vosque, torpentes lacus,
impium rapite atque mersum premite perpetuis malis.
nunc adeste, saeva ponti monstra, nunc vastum mare,
ultimo quodcumque Proteus aequorum abscondit sinu,
meque ovantem scelere tanto rapite in altos gurgites.
tuque semper, genitor, irae facilis assensor meae,
morte facili dignus haud sum qui nova natum nece

(„my bleeding forehaed" Miller) valt niet te denken. **1184** *morère* zegt zij tot zich zelve. — *si casta es*: indien gij uw echtgenoot getrouw zijt gebleven. **1185** *si incesta, amori*: indien gij u aan H. gegeven hebt, volg dan uw beminde in den dood. **1186** *derat*, z. 1069. **1187** *vindicato* sc. a Theseo. — *sancta*: als waart gij een *casta*. **1191** *Athenae*, z. 725. **1192** *peior*: omdat gij uw zoon vervloekt hebt, mijn woorden geloovend. **1193** *hauseram* = concupiveram, eig. is het alleen: in zich opnemen. **1194** *vana*: falsa, ficta. **1196** *recipe iam mores tuos* zegt Phaedra tot haar man: ontvang uw eigen zeden terug, d. i. een daad die bij uw zeden past. Zij denkt daarbij aan den dood van H. en Antiope. Anderen vatten de woorden op als gezegd tegen H. („regain thine honor now" Miller). **1197/8** O n d e r het uitspreken van deze woorden stoot zij zich het staal in de borst. Men behoeft dus voor *mucrone* niet een dat. te verwachten, evenmin als voor *solvit* (1198) een fut. **1199** *rapto*: door den dood weggerukt, Verg. G. IV 456. **1200** *condere* imper. praes. pass. van het mediale *condi* zich verbergen. **1201—1212** Het metrum bestaat uit trochaeische tetrameters (of versus septenarii ⏊ ⏑ – ⏕ / ⏊ ⏑ – ⏕ / ⏊ ⏑ – ⏕ / ⏊ ⏑ ⏒) Christ Metr. § 346. **1201** *pallidi*, zooals Hor. spreekt van *pallida mors* (C I 4, 13) = de bleek makende dood. — *Taenarei*: bij Taenarum, het voorgebergte v. Laconie, tegenw. kaap Matapan, bevond zich volgens de sage een grot, die toegang tot de onderwereld gaf. **1202** *miseris grata*: 'quae aerumnarum oblivionis artem docet,' vgl. Herc. fur. 587, 680. — *lacus*: Cocytus en Styx, Herc. fur. 686, 713. **1205** *Proteus*, zoon v. Oceanus en Tethys, die de zeerobben v. Neptunus in de Carpathische zee weidde, Verg. G. IV 388 sqq. **1207** *assensor*, vgl. 945 sqq. — *facilis* nl. in het verhooren van wenschen. **1208** *nova*: 'nam filius absens, patris

segregem sparsi per agros quique, dum falsum nefas
exsequor vindex severus, incidi in verum scelus.
sidera et manes et undas scelere complevi meo:
amplius sors nulla restat; regna me norunt tria.

In hoc redimus? patuit ad caelum via,
bina ut viderem funera et geminam necem,
caelebs et orbus funebres una face
ut concremarem prolis ac thalami rogos?
donator atrae lucis, Alcide, tuum
Diti remitte munus; ereptos mihi
restitue manes. impius frustra invoco
mortem relictam — crudus et leti artifex,
exitia machinatus insolita effera,
nunc tibimet ipse iusta supplicia irroga.
pinus coacto vertice attingens humum
caelo remissum findat in geminas trabes,
mittarve praeceps saxa per Scironia?
graviora vidi, quae pati clausos iubet
Phlegethon nocentes igneo cingens vado:
quae poena memet maneat et sedes, scio.
umbrae nocentes, cedite et cervicibus
his, his repositum degravet fessas manus
saxum, seni perennis Aeolio labor;
me ludat amnis ora vicina alluens;

votis, in terra, maris monstro, auriga propriis equis periit'. **1209** *segregem* = discerptum. In eig. zin Sen. de ben IV 18, 2: '(animalia) actura vitam s e g r e g e m'. — *falsum*: fictum. **1211** *sidera* door het verlaten v. Ariadne, *manes* door den tocht met Pirithous naar de onderwereld, *undas* door het veroorzaken v. Aegeus' dood, de aarde door den dood van H. **1212** *sors nulla restat*, want de aarde is aangeduid door het woord *undas* in 1211. **1213** *in hoc*: tot dit doel, vgl. Liv. XXIV 42, 2: 'in id deiecta sors', Kühner LG² II 1, 567. — *ad caelum*: naar de bovenwereld, toen hij uit de onderwereld kwam. **1214** *bina* (943): van zoon en echtgenoot. **1217** *donator*, vgl. 843, Herc. fur. 806. — *atrae*: het licht dat mij tot ongeluk werd, een *dies ater*. **1219** *manes*: het verblijf in de onderwereld. **1220** De volgende woorden spreekt Theseus tot zichzelf. Daarin is *crudus, artifex* en *machinatus* appositie van het subject v. *irroga*. **1221** *exitia*: bedoeld wordt de dood v. H., maar misschien ook de ondergang van Sinis en Sciron, die door Theseus gestraft werden op dezelfde wijze als zij anderen hadden doen omkomen. **1223** *pinus*: meestal is in het verhaal van Sinis niet van één maar van twee pijnboomen sprake. Dat zelfde zal S. wel bedoeld hebben, waar hij in 1223 zegt *in geminas trabes*. — *coacto* = in terram inclinato, vgl. 1169. **1224** *caelo* (dat.) = ad caelum. — *remissum* sc. me; eig. zou *remissum* van de *pinus* gezegd moeten zijn. **1225** *Scironia*, vgl. 1023. **1227** *Phlegethon*, vgl. Verg. Aen. VI 550 sq.: 'quae (moenia) flammis ambit torrentibus amnis, Tartareus Phlegethon'; Thyest. 73. **1229** *umbrae nocentes*, het zijn de schimmen die door Verg. Aen. VI 562 sqq. beschreven worden. Bij Verg. bevindt zich evenwel ook de *infelix Theseus* onder de slachtoffers (vgl. Heinze ad v. 618). **1231** *Aeolio*: zoon van Aeolus, Sisyphus, die om zijn bedrog in de onderwereld gestraft werd, Verg. Aen. VI 616: 'saxum ingens volvunt alii', Hom. Od. XI 592—600. **1232** *me* non Tantalum, Hom. Od. XI 582—592; Herc. fur. 750 sqq. Tantalus werd gestraft, omdat hij de geheimen

vultur relicto transvolet Tityo ferus
meumque poenae semper accrescat iecur;
et tu mei requiesce Perithoi pater:
haec incitatis membra turbinibus ferat
numquam resistens orbe revoluto rota.
dehisce tellus, recipe me dirum chaos,
recipe, haec ad umbras iustior nobis via est:
gnatum sequor — ne metue qui manes regis:
casti venimus; recipe me aeterna domo
non exiturum. non movent divos preces;
at si rogarem scelera, quam proni forent.
CHOR. Theseu, querelis tempus aeternum manet:
nunc iusta nato solve et absconde ocius
dispersa foede membra laniatu effero.
THES. Huc, huc reliquias vehite cari corporis
pondusque et artus temere congestos date.
Hippolytus hic est? crimen agnosco meum:
ego te peremi; neu nocens tantum semel
solusve fierem, facinus ausurus parens
patrem advocavi. munere en patrio fruor.
o triste fractis orbitas annis malum!
complectere artus, quodque de nato est super,
miserande, maesto pectore incumbens fove.
CHOR. Disiecta genitor membra laceri corporis
in ordinem dispone et errantes loco
restitue partes: fortis hic dextrae locus,
hic laeva frenis docta moderandis manus
ponenda: laevi lateris agnosco notas.

der goden verraden had en hun zijn zoontje Pelops als spijs had voorgezet. **1233** *Tityo*, vgl Verg. Aen. VI 595–600; Hom. Od. XI 576–581; Ov. Met. IV 457. Tityus had de eer v. Latona aangetast. — *transvolet* sc. in me. **1235** *mei* sc. amici. — *pater*: Ixion, Verg. Aen. VI 601: 'quid memorem Lapithas, Ixiona Pirithoumque?' Ov. Met. IV 461: 'volvitur Ixion et se sequiturque fugitque'. Ixion's straf was het gevolg v. zijn misdrijf tegen Iuno. **1236** *haec* .. *membra* evenals die v. Ixion. **1237** *numquam* behoort zoowel bij *resistens* als bij *revoluto*. — *rota*, vgl. Verg. G. III 38 sq.; 'tortosque Ixionis anguis / immanemque r o t a m'. **1238** *chaos* van de onderwereld gebruikt ook Herc. fur. 610. **1239** *iustior* dan toen ik Pirithous vergezelde. Anderen verklaren: dan voor H., wat met het volgende in strijd is. **1241** *casti* zonder de slechte bedoeling, zooals weleer, om Proserpina te rooven. **1242** *non exiturum* zooals weleer met Hercules, 845. **1243** *scelera*: den dood van mijn eigen zoon, 947. — *quam proni*: een dergelijke beschuldiging is, geheel in den geest van Euripides. **1244** *manet* c. dat., Kühner LG² II 1, 259c; Oed. 371. **1245** *iusta* τὰ νομιζόμενα, de laatste eer. **1248** *pondus corporis*, zonder vorm of gedaante. Deze slotpassage is zeer weerzinwekkend. Of zij in het oorspronkelijk stuk van Euripides voorkwam, mag met reden betwijfeld worden, Inl. p. XV. Zij kan alleen geschreven zijn voor een publiek, dat zich in gladiatorengevechten verlustigde. **1250** *tantum semel*: Theseus vervloekte niet alleen zijn zoon, maar hij maakte ook zijn eigen vader tot medeplichtige aan den dood van zijn kind. **1253** *fractis*: eig. frangunt anni hominem. **1254** *est super* (tmesis) = superest. — *complectere* zegt Theseus tot zich zelf. **1257** *errantes* = dispersas. — *loco* dat. bij *restitue*. **1260** *notas*: welke kenteekenen bedoeld worden, laat zich moeielijk zeggen.

quam magna lacrimis pars adhuc nostris abest!
THES. Durate, trepidae lugubri officio manus,
fletusque largos sistite, arentes genae,
dum membra nato genitor adnumerat suo
corpusque fingit. hoc quid est forma carens
et turpe, multo vulnere abruptum undique?
quae pars tui sit dubito; sed pars est tui:
hic, hic repone, non suo, at vacuo loco.
haecne illa facies igne sidereo nitens,
inimica flectens lumina? huc cecidit decor?
o dira fata, numinum o saevus favor!
sic ad parentem natus ex voto redit?
en haec suprema dona genitoris cape,
saepe efferendus; interim haec ignes ferant.
Patefacite acerbam caede funesta domum;
Mopsopia claris tota lamentis sonet.
vos apparate regii flammam rogi;
at vos per agros corporis partes vagas
inquirite. istam terra defossam premat,
gravisque tellus impio capiti incubet.

1261 *lacrimis* .. *nostris*: om door mij begraven te worden, vgl. 1278. **1262** *manus* .. *genae*: over deze apostrophe vgl. Sen. contr. II 3, 4: 'quid me intempestivae proditis l a c r ĭ m a e?' de Decker, Juv. declamans p. 174. **1269** *sidereo* vgl. 654, 795; Hor. C. III 9, 21: 's i d e r e pulchrior', Hom. Il. VI 401. **1270** *inimica* sc. novercae. — *flectens*: zachter, vriendelijker stemmend (tenzij men hier bij *flectens* een *ad se* moet denken). **1271** *numinum*: inzonderheid van Neptunus, wiens gunst Theseus ten verderve werd. **1273** *dona* zijn de geschenken, sieraden enz. die de vader op het lijk van zijn zoon werpt en die tegelijk daarmee zullen verbrand worden, Suet. Iul. 84, 3: 'quidquid praeterea ad d o n u m aderat.' **1274** *saepe*: meer dan eens, omdat de deelen van het lijk verstrooid liggen (tenzij *efferendus* hier = lugendus, doch vgl. 1278). — *ferant*: comburant, deleant, vgl. Verg. Buc. V 34, IX 51. **1276** *Mopsopia* = Athene, 121. **1278** *vagas*: dispersas, vgl. 1257. **1279** *istam* sc. Phaedram. **1280** *gravisque* cet.: terwijl anders de formule is: 'sit tibi terra levis'.

Afwijkingen van Richter's tekst.

	Richter.	van Wageningen.
29	*Phlyus*	*Phlius* (*flius* **E**).
40	*dimissi*	*demissi* (**A**).
71		met Leo na 68 geplaatst.
352	*vindicat omnes*	*vindicat omnem.*
353	*natura. sibi*	*sibi naturam* (Bücheler).
404—405	tusschen 383 en 384.	404—405 na 403 (codd).
1143	*hic qui clari* * *	*hic qui clari* ⟨*laetus vidit*⟩ (Leo).

Parallelplaatsen uit Seneca's Phaedra en Racine's Phèdre.

Seneca.	Racine.
91 sqq.	384
105—109	282
110—111 (233—235)	176
112	179
113	250
124—128	258
149—158	1275
252—254	309
365, 370—373	168
373—374	194
374—375	154
388	158
431—433	142
604	680
617	802
624—626	620
637—638	614
645—662	634 sqq.
714—718	752
719—735	885 sqq.
859	142
860—861	146
915—922	1036 sqq.
942—954	1068
954—958	1159
1000 sqq.	1498 sqq.
1114—1122	1162 sqq.
1191—1195	1622 sqq.
1197—1198	1638 sqq.
1242—1243	1612
1279—1280	1645—1646

REGISTER [1]).

[1]) Dit register bevat de belangrijkste woorden, die in den commentaar behandeld zijn. Het cijfer achter een woord wijst het vers aan, waarin het voorkomt.

SENTENTIAE.

215 quod non potest vult posse qui nimium potest.
249 pars sanitatis velle sanari fuit.
593/4 . . . . qui timide rogat, / docet negare.
722 tutissimum est inferre, cum timeas, gradum.
735 mens impudicam facere, non casus solet.
876 alium silere quod voles, primus sile.
878 mori volenti desse mors numquam potest.
881 mors optima est perire lacrimandum suis.
